

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ СТОЛИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОРИСА ГРІНЧЕНКА

Факультет суспільно-гуманітарних наук
Кафедра історії України

Напрямок підготовки – історія та археологія
Освітньо-кваліфікаційний рівень – бакалавр

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

«Військові походи Петра Сагайдачного»

Махнін Нікіта Олексійович
студент 4 курсу групи ІСТ622140д

Науковий керівник:
доктор історичних наук, професор
Щербак Віталій Олексійович

Роботу захищено « ___ » _____ 20__ р.

Оцінка _____

Київ – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1. Історіографія.....	5
1.2. Джерельна база.....	9
1.3. Методологія дослідження.....	10
РОЗДІЛ II. ШЛЯХ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО	13
2.1. Соціальне та родове коріння.....	13
2.2. Початок військової служби та перші козацькі кампанії.....	16
Розділ III. ВІЙСЬКОВІ ЗВИТЯГИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО	20
3.1. Московський похід 1618 р.....	20
3.2. Участь у Хотинській війні 1621 року.....	28
3.3. Стратегічне і тактичне новаторство Сагайдачного у військових походах.....	49
ВИСНОВКИ	60
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	62

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Постать Петра Конашевича-Сагайдачного займає одне з центральних місць в історії українського козацтва та формування ранньомодерної державності. Його військові походи стали не лише проявом козацької сили, а й важливим фактором геополітичного впливу Війська Запорозького у Східній Європі. У сучасному історичному дискурсі дослідження військових кампаній Сагайдачного дозволяє глибше осмислити витoki української військової традиції, національного самоствердження та дипломатії.

Вивчення військової діяльності Петра Конашевича-Сагайдачного становить вагомe наукове значення в контексті осмислення українського козацтва як політичного, військового та соціального феномену ранньомодерної доби. Його кампанії — як суходільні, так і морські — не лише сприяли укріпленню авторитету Війська Запорозького, а й стали важливою складовою боротьби за збереження православної ідентичності та політичної суб'єктності українських земель у межах Речі Посполитої. Тема набуває особливої актуальності в умовах переосмислення українського національного нарративу, потреби у відтворенні цілісного образу історичної постаті, що була водночас полководцем, дипломатом і культурно-цивілізаційним діячем. Висвітлення військових походів гетьмана Сагайдачного дозволить глибше зрозуміти становлення воєнної потуги українського козацтва, яку шанували в тогочасному європейському світі.

Об'єкт дослідження — військово-політична діяльність козацьких провідників ранньомодерної доби.

Предмет дослідження — військові походи гетьмана Війська Запорозького Петра Конашевича-Сагайдачного.

Мета дослідження — висвітлення воєнних кампаній Петра Сагайдачного з метою визначення їхнього впливу на політичне становище в Україні та східноєвропейському регіоні.

Завдання дослідження:

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу теми.
- Висвітлити етапи військової кар'єри Петра Сагайдачного та становлення його лідерського авторитету.
- Розглянути ключові військові кампанії гетьмана, насамперед, московський похід 1618 року та участь у Хотинській війні 1621 р.
- Охарактеризувати тактичні та стратегічні підходи гетьмана.
- Дослідити вплив військової діяльності Петра Сагайдачного на еволюцію політичних процесів в Центрально-Східній Європі.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з кінця XVI століття до 1622 року, що охоплює увесь етап формування та реалізації військової стратегії Сагайдачного.

Територіальні межі дослідження включають українські землі у складі Речі Посполитої, Причорномор'я, Крим та Московське царство.

Методи дослідження. У роботі застосовано історико-порівняльний метод, джерелознавчий аналіз, методи історичної реконструкції, елементи військової історії та міждисциплінарний підхід. Особлива увага приділена мікроісторичному аналізу подій, що дозволяє конкретизувати особисту роль гетьмана у стратегічних процесах.

Наукова новизна дослідження полягає в системному аналізі військових походів Петра Сагайдачного на тлі трансформацій політичного та військового ландшафту Східної Європи.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання матеріалів роботи в наукових, освітніх та музейно-просвітницьких цілях. Окремі висновки можуть бути використані при укладанні курсів із історії України, історії козацтва та історії Центрально-Східної Європи.

Структура роботи. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури.

РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія.

Військово-політична діяльність Петра Конашевича-Сагайдачного, зокрема його морські й суходільні походи, стала предметом широкого і тривалого за часом наукового зацікавлення. Погляди істориків на постать гетьмана зазнавали змін у залежності від історичного контексту, методологічних підходів та ідеологічних установок. Історіографію цієї теми умовно можна поділити на кілька основних етапів: дореволюційний, радянський, пострадянський та сучасний.

У дореволюційний період діяльність Петра Сагайдачного висвітлювалась у працях представників Київської історичної школи. Володимир Антонович у праці «Про козацькі часи на Україні»¹ наголошував на ролі козацтва як нової соціально-політичної сили, а самого Сагайдачного розглядав як виразника інтересів цього прошарку. Михайло Грушевський у «Історії України-Руси»² здійснив глибокий аналіз зовнішньої політики гетьмана, його спроб налагодження взаємодії між православною шляхтою, міщанськими братствами та козацтвом. Обидва дослідники підкреслювали значення Сагайдачного у процесі формування національної свідомості українського суспільства.

За радянських часів історики були змушені підпорядковувати свої висновки марксистській методології. Постать Сагайдачного інтерпретувалась у контексті класової боротьби, що зумовлювало однобічність оцінок. Проте навіть в цих умовах деякі дослідники, зокрема Іван Крип'якевич³ та Дмитро Яворницький⁴, намагалися подати об'єктивне бачення гетьмана як

---

¹ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 7, 8.

³ Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. Вип. 5. Київ, 1994.

⁴ Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991.

визначного державного діяча та реформатора. Крип'якевич детально розглядав військову структуру Війська Запорозького, способи ведення бойових дій, а також морські походи Сагайдачного. Яворницький⁵, у свою чергу, досліджував походження, устрій та військову майстерність запорожців, акцентуючи увагу на їхній ролі в обороні українських земель.

У пострадянський період, після відновлення незалежності України, тема козацької доби та особистості Сагайдачного зазнала переосмислення. З'явилися дослідження, вільні від радянських ідеологем, які ставлять акцент на ролі гетьмана як дипломата, політика та провідника національного руху. Валерій Смолій⁶ у своїх працях розглядає політичну гнучкість Сагайдачного, його участь у захисті інтересів православної громади, підтримку Київської митрополії та братств. Окрему увагу дослідник приділяє участі гетьмана у Хотинській війні як прикладу ефективної координації військових і дипломатичних зусиль.

Детальний аналіз військових кампаній Петра Сагайдачного міститься в роботах Володимира Сергійчука⁷. Автор відтворює маршрути козацьких походів, структуру війська, логістику забезпечення та результати бойових дій. Він трактує московський похід 1618 року як свідчення геополітичної стратегії гетьмана, спрямованої на розширення впливу Війська Запорозького та зміцнення українських позицій у регіоні.

Окреме місце в сучасній історіографії посідає творчість Віталія Щербака⁸, який у своїх працях розглядає участь Сагайдачного у Хотинській кампанії, вказуючи на високу бойову підготовку козацького війська та стратегічну роль України у протистоянні Османській імперії.

Вагомий внесок у дослідження постаті Петра Сагайдачного зробив доктор історичних наук Петро Сас, який протягом кількох десятиліть

---

⁵ Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991.

⁶ Смолій В.А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // *Історія в життєписах*. Київ, 1994.

⁷ Сергійчук В.І. Іменем Війська Запорозького: Українське козацтво в міжнародних відносинах XVI – середини XVII ст. Київ, 1991.

присвятив глибокому вивченню політичної та військової діяльності гетьмана низку ґрунтовних праць⁹.

У статті «Петро Конашевич-Сагайдачний» із видання «Володарі гетьманської булави»¹⁰ (1995), Сас подає концентровану характеристику особистості гетьмана, розглядаючи його не лише як військового діяча, а й як глибоко інтелектуального політика, що прагнув поєднати козацький військовий рух із релігійно-культурними ініціативами. Автор акцентує увагу на тому, що Сагайдачний не просто очолював козацтво, а трансформував його на повноцінного учасника політичних процесів Речі Посполитої. Він підкреслює особливу роль гетьмана у відновленні православної ієрархії 1620 року та співпраці з київським братством.

Найбільш повно постать Сагайдачного розкрита в монографії «Полководець Петро Сагайдачний» (2014), що стала узагальненням багаторічної наукової роботи Петра Саса. У цьому дослідженні вчений послідовно реконструює військову кар'єру гетьмана — від перших морських рейдів до участі у Хотинській війні та московському поході 1618 року. Особливу увагу приділено аналізу тактичних і стратегічних рішень, які дозволили Сагайдачному перетворити Військо Запорозьке на грізну військову силу, здатну діяти автономно у складних геополітичних умовах.

Сас обґрунтовано доводить, що Сагайдачний діяв як реаліст-політик, який прагнув інтегрувати козаків до політичного організму Речі Посполитої на умовах визнання їхньої суб'єктності. Автор відмовляється від традиційного героїко-романтичного образу гетьмана, натомість подає його як лідера, що балансував між інтересами королівської влади, козацькою автономією і православною церквою. Серед переваг дослідження — глибокий джерелознавчий аналіз, зокрема використання архівних документів, листів та реляцій. Таким чином, праці Петра Саса відіграють ключову роль у сучасній історіографії проблематики. Вони відзначаються

---

⁹ Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: ТОВ "Видавництво "КЛЮЧ", 2014. 280 с.

¹⁰ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1995.

аналітичною глибиною, збалансованим підходом до постаті Сагайдачного та чітким розмежуванням між міфологізованими образами й історичною реальністю. Його дослідження є надійною основою для вивчення політичного і військового спадку гетьмана у контексті європейської історії першої половини XVII століття.

Важливе місце в сучасній історіографії посідають праці О. В. Фірсова, присвячені військово-політичній діяльності Петра Сагайдачного. У серії досліджень, опублікованих упродовж 2007–2008 років, автор здійснює системний аналіз організації, стратегії, озброєння та ідеологічних засад козацького війська першої чверті XVII ст. Особливу увагу він приділяє процесу структуризації Війська Запорозького — переходу від стихійного збройного формування до впорядкованої військової сили з чіткою ієрархією, внутрішньою дисципліною та регламентованим командуванням. Згідно з оцінкою Фірсова, саме за гетьманства Петра Сагайдачного були закладені підвалини професіоналізації козацького війська, удосконалено систему комплектування, мобілізації та бойової взаємодії.

Автор всебічно розкриває особливості військового мислення Сагайдачного, наголошуючи на його здатності поєднувати традиційні козацькі методи ведення війни з новітніми елементами тактики й стратегії, характерними для європейської воєнної практики. Значну увагу він приділяє таким аспектам, як маневровість, оборонна мобільність, організація таборів, комбінування морських і сухопутних кампаній, а також вміння швидко реагувати на зміну політичної ситуації. У працях Фірсова аналізуються приклади конкретних бойових дій, зокрема під час московського походу 1618 року та Хотинської війни 1621 року, що дозволяє простежити еволюцію стратегічного стилю Сагайдачного.

Цінність досліджень Фірсова полягає й у тому, що він приділяє увагу не лише політичним і воєнним аспектам, а й матеріальному забезпеченню війська — зокрема озброєнню, спорядженню та оснащенню козацьких загонів. Опис типів зброї, використання чаєнок, шанцевого знаряддя,

артилерії, а також дисциплінарних і адміністративних елементів організації підкреслює рівень бойової готовності козацького війська в добу Сагайдачного.

Узагальнюючи, варто зазначити, що праці О. В. Фірсова значною мірою сприяють глибшому осмисленню військового феномену козацтва як інституції, що сформувалася під впливом і за ініціативи таких постатей, як Петро Сагайдачний. Автор надає вагомі аргументи на користь твердження про гетьмана як реформатора козацького війська, що поєднав військову ефективність із політичною далекоглядністю. Праці Фірсова є надійною аналітичною базою для реконструкції воєнної діяльності Петра Сагайдачного та для розуміння загальних тенденцій розвитку українського козацтва в першій третині XVII ст.

Таким чином, історіографія військових походів Петра Конашевича-Сагайдачного охоплює широкий спектр підходів: від національно-романтичного до аналітико-прагматичного. Постать гетьмана досліджується не лише в межах військової історії, а й у контексті дипломатії, ідеології, культури та націотворчих процесів, що свідчить про її багатовимірність та незгасний інтерес з боку наукової спільноти.

1.2. Джерельна база

Дослідження військових походів Петра Конашевича-Сагайдачного ґрунтується на широкому і різноплановому колі джерел. З метою впорядкування джерельної бази використано класифікацію за родами й видами: законодавчі акти, актові матеріали, справочинна документація, статистичні та картографічні матеріали, періодика, документи особистого походження, археографічні збірники й довідкова література.

а) Законодавчі акти.

До цього розряду належить універсал польського короля Сигізмунда III Вази, який регламентували участь козаків у військових кампаніях. Також залучено копії привілеїв, які містяться у виданнях: «Акти, относящиеся к

истории Южной и Западной Руси»¹¹ та «Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией»¹².

б) Довідкова документація.

Цінні свідчення містяться у «Книзі Товариства Київського Братства»¹³ (архів Київської духовної академії), яка висвітлює меценатську діяльність Сагайдачного, взаємодію з православною церквою й братськими школами.

в) Статистичні матеріали.

г) Дослідження опирається на непрямі статистичні свідчення про чисельність війська у різних походах, подані в офіційних листах, хроніках та реляціях.

г) Документи особистого походження.

У роботі використано Літопис Самовидця¹⁴, Літопис Грабянки¹⁵ та Літопис Величка¹⁶ — джерел, що поєднують суб'єктивне сприйняття подій з хронікальним викладом. Вони містять описи військових дій, політичної ролі Сагайдачного та оцінки його діяльності.

1.3. Методологія дослідження

Методологічна основа даного дослідження спирається на загальнонаукові та спеціально-історичні методи пізнання, які в сукупності дали змогу комплексно розглянути військові походи Петра Сагайдачного як багатовимірне явище, що має політичні, соціальні, військові та ідеологічні виміри. Основним принципом дослідження є принцип історизму, що передбачає вивчення подій у їхньому конкретному історичному контексті —

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси. СПб.: Тип. II Отд-ния Имп. Акад. наук, 1863–1893. Т. 3–5.

¹² Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. СПб.: Тип. II Отд-ния Имп. Акад. наук, 1841–1861. Т. VII–X.

¹³ Книга Товариства Київського братства (1592–1622) // Архів Київської духовної академії. – Рукописний фонд. – Цит. за: Крип'якевич І. П. Петро Сагайдачний / І. П. Крип'якевич. К.: Україна, 1991. С. 146–148.

¹⁴ Літопис Самовидця. // Літописи. Київ: Наукова думка, 1971.

¹⁵ Грабянка Г. Літопис Григорія Грабянки // Упоряд., вступ. ст. і приміт. В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1992. С. 87–105.

¹⁶ Самійло Величко. Літопис. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1–2.

з урахуванням соціально-політичної ситуації, геополітичного середовища, ментальних уявлень і культурних традицій першої третини XVII століття.

Застосовано також принцип об'єктивності, що полягає в намаганні уникнути ідеологічних нашарувань та ретроспективних оцінок при аналізі постаті Сагайдачного, а також у верифікації джерел з використанням критичних процедур. Важливим є також принцип системності, що дозволяє розглядати військову діяльність гетьмана не ізольовано, а як частину ширших суспільно-політичних процесів — трансформації козацтва, конфесійного протистояння, дипломатичних відносин у Східній Європі.

Серед спеціальних методів у роботі застосовано:

- історико-генетичний метод, за допомогою якого простежено становлення політичного авторитету Сагайдачного, еволюцію його тактичного і стратегічного мислення;
- історико-порівняльний метод — для зіставлення козацьких походів з аналогічними кампаніями європейських військових діячів цього періоду, а також для виявлення відмінностей між сухопутними та морськими операціями;
- метод історичної реконструкції, який дозволив на основі джерельних фрагментів відновити можливі маршрути походів, чисельність війська, логістику забезпечення тощо;
- джерелознавчий аналіз — використаний для критичної оцінки автентичності, репрезентативності й упередженості джерел, зокрема літописних текстів, листування, офіційних документів;
- мікроісторичний підхід, завдяки якому вдалося глибше розкрити конкретні епізоди з військової кар'єри Сагайдачного, зокрема участь у Хотинській війні та Московському поході 1618 р.;
- мілітарно-історичний підхід дозволив проаналізувати бойову тактику, систему командування, взаємодію піхоти та кінноти, специфіку застосування козацьких флотилій (чаєнок) та оборонної мобільності.

Таким чином, застосований методологічний інструментарій дозволив не лише реконструювати перебіг ключових військових кампаній Петра Сагайдачного, а й інтерпретувати їх як вияви політичного мислення, стратегічного планування і прагнення до інституалізації козацької державності.

РОЗДІЛ II. ШЛЯХ ДО ГЕТЬМАНСЬКОЇ БУЛАВИ ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

2.1. Соціальне та родове коріння.

Петро Сагайдачний – одна з найяскравіших постатей в історії України, і його походження має велике значення для розуміння ролі в тогочасному суспільстві. Як і більшість реєстрових козаків, він належав до дрібної шляхти. Хоча точних відомостей про його родовід немає, історики висувають кілька версій щодо його соціального статусу.

Суперечки щодо походження Сагайдачного тривають вже давно. Зокрема, дослідники обговорюють його прізвище, родинні зв'язки та стану належність¹⁷. За однією з версій, його патронім "Конашевич" походить від імені батька – Конона. Ще в ХІХ столітті Михайло Максимович, вивчаючи записи Михайлівського Золотоверхого монастиря, припустив, що батьком гетьмана міг бути самбірський шляхтич Конон (Конаш). Пізніше Володимир Антонович підтримав цю ідею, наголошуючи, що "Конашевич" – це патронімічне ім'я¹⁸. Дмитро Яворницький також вважав, що це не частина прізвища, а вказівка на родову приналежність¹⁹. За літописами Грабянки Петро Конашевич-Сагайдачний, родом з руської землі, з Самбірщини, народився в шляхетській родині²⁰

Історичні документи підтверджують, що Петро підписував офіційні папери як "Конашевич", надаючи цьому іменуванню соціальної легітимності. Наприкінці життя він іноді використовував обидва імені – це підтверджує напис на хресті, який він подарував Братському монастирю у 1622 році. У цьому написі він зазначив своє церковне ім'я, батькове ім'я, а також титул гетьмана Війська Запорозького: "Петро Конашевич Сагайдачний, гетьман Війська Його Королівської Милості Запорозького"²¹.

¹⁷ Гуржій О. І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2004. С.21-25.

¹⁸ Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991. С.45.

¹⁹ Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991. С.67-69.

²⁰ Грабянка Г. Літопис Григорія Грабянки // Упоряд., вступ. ст. і приміт. В. Шевчука. Київ: Дніпро, 1992. С. 87–105.

²¹ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // Володарі гетьманської булави. Київ, 1995. С.112-114.

Цікавою деталлю є ініціали "кс", що стоять наприкінці напису. Це, ймовірно, позначення його підпису – "Конашевич Сагайдачний". Подібні ініціали можна побачити й на його гербі у гравюрі книги Касіяна Саковича, де додається ще літера "п" (Петро)²². Таке ж формулювання зустрічається в поминальних записках Михайлівського Золотоверхого монастиря та в універсалі короля Сигізмунда III 1619 року²³.

Існують різні думки щодо походження прізвища "Конашевич". Наприклад, Бартоломей Барвінський припускав, що воно походить від імені якогось далекого предка, а справжнім родовим прізвищем гетьмана могло бути "Попель". Але ця гіпотеза суперечить даним монастирського синодика, де Конон чітко зазначений як батько Сагайдачного²⁴. Барвінський сумнівався в достовірності цих записів, оскільки там не згадувалися особи, яких він вважав родичами гетьмана. Проте йому не вдалося знайти доказів того, що Сагайдачний належав до роду Конашевичів-Попелів²⁵.

У шкільні роки Петро навчався у Київській братській школі. Його зв'язок із Київським Братством протягом життя підтверджується архівними записами Книги Товариства Київського Братства, де серед благодійників згадується і його ім'я. У документах 1620-х років зазначено, що Сагайдачний активно підтримував освітні та церковні ініціативи Братства (Книга Товариства Київського Братства, архів Київської духовної академії). У "Книзі Київського братства" зазначено, що Сагайдачний «дбав про віру предків і справу православ'я ставив вище земної слави».

Відомо, що Сагайдачний отримав освіту в Острозькій школі, «де здобув великі знання й глибоко перейнявся православною вірою» (Літопис Самовидця)²⁶

²² Студинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV-XIX ст. Історичні есе у 2-х томах. Одеса, 2006. Т. 1. С.135-140.

²³ Крохмалюк Ю. Военный шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів, 1936. С.75-78.

²⁴ Фірсов О.В. Особливості стратегії козацького війська за часів гетьмана Петра Сагайдачного // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету: Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2008. Т.18: На пошану професора В.С. Степанкова. С. 19–23.

²⁵ Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 228 с.

²⁶ Літопис Самовидця. // Літописи. Київ: Наукова думка, 1971. С. 45–78.

Таким чином, версія про шляхетське походження Петра Сагайдачного від Попелів не має достатньої доказової бази. Найімовірніше, його патронім "Конашевич" справді походить від імені батька, а прізвисько "Сагайдачний" виникло серед козаків²⁷.

Якщо розглядати родовід Сагайдачного більш детально, цікавим джерелом є записи в синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря кінця XVI – першої половини XVII століття. Там вказані імена його родичів, що дозволяє краще зрозуміти його походження²⁸. Запис у синодику заслуговує на довіру, оскільки його, ймовірно, склали монахи без політичного тиску, а під контролем вищого духовенства. Вважається, що цей запис відображав волю самого Сагайдачного, який був покровителем православної церкви²⁹.

Серед родичів гетьмана, зазначених у синодику, найперше згадується Конон – імовірно, його батько. Також там є ім'я Єлисея, який міг бути дідом або дядьком. Це ще раз підтверджує, що прізвище "Конашевич" походить від імені Конон. Водночас документ дозволяє припустити, що справжнє родове прізвище гетьмана могло бути іншим³⁰.

Цікаво, що в записах також згадується Яків Бородавка. Його, можливо, включили до списку за бажанням самого Сагайдачного або ж за ініціативою ченців, керуючись християнською традицією. На полях синодика є додаткові примітки, які підтверджують достовірність цих даних³¹.

Особливе місце у списку займає ім'я черниці Мокрини (або Макрини) – ймовірно, це була мати гетьмана. Її ім'я стоїть окремо від інших, що може

²⁷ Гуржій О. І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2004. С.45-48.

²⁸ Фірсов О.В. Військово-політичні погляди П. Сагайдачного та Б. Хмельницького // Всеукраїнський науковий журнал „Сіверянський літопис”. 2008. № 5. С. 18–24.

²⁹ Фірсов О.В. Особливості стратегії й тактики козацького війська за часів гетьмана П. Сагайдачного // Вісник Луганського національного педагогічного університету ім. Т. Шевченка. Вип. 23 (139). Історичні науки. Луганськ: Вид-во ЛНПУ ім. Т. Шевченка, 2007. С. 134–140.

³⁰ Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 96–99.

³¹ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2006. С.215-218.

свідчити про її особливий статус у родині. Проте її світське ім'я залишилося невідомим³².

Дискусії щодо шляхетного походження Сагайдачного тривали й пізніше. Історик А. Лукашевський, посилаючись на універсал Сигізмунда III, припускав, що якби Сагайдачний був шляхтичем, то король не потребував би його захисту. Він також звертав увагу на те, що в документі немає традиційного для шляхти титулу "уроджений"³³. Бартоломей Барвінський намагався спростувати цей аргумент, вважаючи, що відсутність титулу може бути спричинена браком достовірних відомостей.

Як зазначалося у зверненні до короля Сигізмунда III, «Петро Сагайдачний не тільки шаблею захищав Русь, але й пером і словом змагався за її права».

Отже, суперечки навколо родоводу Петра Сагайдачного тривають і досі. Проте більшість істориків схиляється до думки, що він походив із дрібної шляхти, а його патронім "Конашевич" утворився від імені батька. А прізвисько "Сагайдачний", імовірно, з'явилося вже під час його перебування серед козаків.

2.2. Початок військової служби та перші козацькі кампанії.

Наприкінці XVI століття, близько 1598 року, Петро Конашевич приєднався до Війська Запорозького. Саме цей момент став для нього доленосним, адже на Запорожжі він швидко здобув повагу серед козаків завдяки своїй хоробрості, військовій майстерності та мудрості³⁴. За відмінні навички у стрільбі з лука він отримав прізвисько «Сагайдачний» — від слова «сагайдак», що означає сагайдак для стріл. Його майстерність була

---

³² Смолій В.А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // Історія в життєписах. Київ, 1994. С.77-80.

³³ Плохій С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005.С. 58-60.

³⁴ Гуржій О. І., Корнієнко В.В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.. С.32-35.

вважаючи: він міг випустити до 12 стріл за хвилину, вражаючи цілі на відстані до 500 кроків³⁵.

На той час запорозькі козаки активно займалися збройними походами, які допомагали їм здобувати ресурси та зміцнювати свої позиції. Вони брали участь у найманських військових кампаніях, нападали на купецькі каравани, дипломатичні посольства, а також здійснювали рейди на території Османської імперії, її союзників і навіть Московії³⁶. Захоплені гармати, коштовності та полонені не тільки забезпечували козаків усім необхідним, але й робили їх значною військовою силою.

Самі запорожці виправдовували свої дії захистом рідних земель. Вони вважали, що превентивні удари по ворогу, визволення християнських бранців і боротьба з турецько-татарськими нападами були справою честі³⁷. Це давало їм моральне право діяти далеко за межами України. За Літописом Грабянки, Сагайдачний «багато разів ходив проти татар, не раз рятуючи руські землі від набігів бусурманських».³⁸

З початку XVII століття Сагайдачний почав активно організовувати морські походи. Зокрема, козаки часто атакували Османську імперію. Основною їхньою зброєю були швидкі та маневрені «чайки» — легкі човни, які дозволяли перехоплювати османські кораблі, нападати на прибережні міста та уникати переслідувань³⁹.

Одним із перших великих успіхів стало захоплення Кілії, Ізмаїла та Перекопа. А в 1616 році під його керівництвом козаки штурмували і взяли Кафу (сучасну Феодосію). Це була одна з найгучніших перемог, адже під час цього походу вдалося не тільки розгромити османський гарнізон, а й звільнити тисячі християнських бранців⁴⁰.

---

³⁵ Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // *Україна - terra сосагоит. Україна - козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах*. Київ, 2004. С.121-129.

³⁶ Кримський А. Історія Туреччини. Київ; Львів, 1996. С.76-82.

³⁷ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. Київ, 2003. С.52-54.

³⁸ Грабянка Г. Літопис Григорія Грабянки // *Упоряд., вступ. ст. і приміт. В. Шевчука*. Київ: Дніпро, 1992. С. 87-105.

³⁹ Сокульський А. Морські походи запорожців. Дніпропетровськ, 1995. С.10-16.

⁴⁰ Фірсов О.В. Особливості стратегії козацького війська. С. 19-23.

Сагайдачний проявив себе як талановитий тактик, застосовуючи нестандартні військові прийоми, що давали перевагу навіть над чисельно сильнішими ворогами. Козаки часто використовували раптові атаки та природні умови місцевості, що дозволяло їм дезорганізувати османські війська⁴¹. До того ж захоплені в боях турецькі галери ставали частиною їхнього флоту.

Перші походи Петра Сагайдачного стали міцним фундаментом його подальшої військової кар'єри. Вони не лише засвідчили його талант полководця, а й сприяли перетворенню Війська Запорозького на серйозну військову силу. Завдяки його успішним діям козаки отримали ще більший авторитет, а Запорозька Січ закріпилася як важливий військовий і політичний центр⁴².

У 1600 році великий коронний гетьман Ян Замойський розпочав військову кампанію в Молдові та Валахії, щоб відновити там вплив Речі Посполитої. Основною метою було підтримати Єремію Могилу в боротьбі за молдавський престол. У складі польсько-козацького війська, яке очолював Гаврило Крутневич, воював і Петро Сагайдачний⁴³.

28 жовтня 1600 року відбулася битва під селом Буков у Валахії, де об'єднані сили Речі Посполитої та козаків розгромили війська Михая Хороброго⁴⁴. Хоча перемога зміцнила позиції Польщі в регіоні, кампанія виснажила ресурс. «Сагайдачний умів більше розумом, ніж силою добувати перемоги.» (Літопис Самовидця)⁴⁵

А вже у 1601 році Сигізмунд III Ваза оголосив про приєднання Естонії до Речі Посполитої, що спричинило війну зі Швецією. У цьому конфлікті взяли участь і запорозькі козаки, серед яких був Сагайдачний⁴⁶.

⁴¹ Фірсов О.В. Зброя та спорядження українського козацького війська першої половини XVII ст. // Історичні записки: Зб. наук. праць / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. Луганськ, 2007. Вип. 16. С. 175–181.

⁴² Смолій В.А. Петро Сагайдачний. С.162-168.

⁴³ Плохій С. Наливайкова віра. 2005.С.33-40.

⁴⁴ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. (Стратегічно-тактична студія). Львів, 1936.С. 32-36.

⁴⁵ Літопис Самовидця // Літописи. Київ: Наукова думка, 1971. С. 45–78.

⁴⁶ Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний. С.144-146.

Протягом 1601–1602 років запорожці воювали на боці Речі Посполитої під командуванням Самійла Кішки, а згодом — Гаврила Крутневича. Козацьке військо залишалося автономним, дотримуючись власної організації. Його чисельність становила близько 2000 бійців, поділених на чотири полки, а також включало власну артилерію й обоз⁴⁷.

Головним завданням козаків було забезпечення безпеки королівського війська, розвідка та захист тилу. Вони діяли швидко та ефективно, що дозволяло здобувати перемоги навіть у складних умовах⁴⁸. За свідченням Гійома де Боплана, «куди не йшов Сагайдачний, там ворог терпів втрати, а земля руська набувала слави» (Хроніка Боплана).

Отже, перші бойові походи Петра Сагайдачного стали важливим етапом його становлення як полководця. Завдяки вдалим операціям на суші й морі він здобув визнання серед козаків та європейських держав, а його військові успіхи зробили його одним із найвидатніших гетьманів в історії України.

---

⁴⁷ Кримський А. Історія Туреччини. С.42-45.

⁴⁸ Коломєць С. Морські походи запорозького козацтва під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного // Історія України. 2001. № 19. С.59-63.

РОЗДІЛ III. ВІЙСЬКОВІ ЗВИТЯГИ ГЕТЬМАНА ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО

1.1 Московський похід 1618 р.

Авантюрна історія з сандомирським воєводою Юрієм Мнішеком, який став на бік самозванця Лжедмитрія I, несподівано завершилася його здобуттям московського престолу в 1606 році, ця подія стала важливою частиною тривалої епохи Смути в Московії, коли боротьба за владу і внутрішні конфлікти стали серйозною загрозою для держави. У боротьбу активно втягнулися значні групи польської шляхти та запорозького козацтва, які здебільшого підтримували самозванців, що проголошували свої права на московський трон⁴⁹.

Самозванці часто хвалилися своїми перемогами, перебільшуючи реальний стан справ і багатства Московського царства, що стало важливим стимулом для нових авантюристів, які прагнули знайти багатство і славу. Чутки про успіхи самозванців часто привертали увагу навіть частини польської еліти, яка сприймала завоювання Московії як можливість збільшити свою політичну вагу. Водночас, деякі представники московської еліти, змучені війною, були готові навіть запросити польського принца на трон, щоб припинити громадянську війну і відновити порядок у країні.

Король Речі Посполитої Сигізмунд III, після програної боротьби за шведський престол, неодноразово розглядав можливість претендувати на московську корону, сподіваючись, що це дозволить йому не лише відновити власні позиції, а й реалізувати ідеї абсолютної влади. У 1610 році він особисто очолив похід на Смоленськ, сподіваючись швидко захопити фортецю. Проте його війська зазнали поразки через сильний опір оборонців⁵⁰.

---

⁴⁹ Борисенко О.Є. Походження Петра Конашевича-Сагайдачного // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Київ, 2005. Вип. 1. С.29-31.

⁵⁰ Крохмалюк Ю. Военный шлях Сагайдачного. С.43-47.

У той час як московський цар Василь Шуйський намагався протистояти вторгненню, армія, очолювана Дмитрієм Шуйським, зазнала значних втрат у бою з польським гетьманом Станіславом Жолкевським. Завдяки своїй військовій хитрості та стратегічній вправності Жолкевський здобув перемогу, що дозволило йому продовжити марш до Москви. Спираючись на підтримку московської еліти, він зумів змусити Василя Шуйського відмовитися від престолу, а на його місце поставити королевича Владислава.

Хоча Сигізмунд III спочатку мав на меті посісти московський престол, ситуація в самому Московському царстві змінювалася. Повстання і боротьба за владу знову активізувалися, і в 1613 році Земський собор обрав новим царем Михайла Романова, що призвело до відновлення порядку в країні. Однак війна продовжувалася, і з часом польська армія втратила свої позиції в Московії⁵¹.

Під час наступних спроб Сигізмунда III повернутися до московського трону через свого сина Владислава, виявилось, що ресурси для ведення війни були вичерпані. Запорізьке козацтво, яке повинно було стати союзником, вимагало більшої політичної легалізації, однак польська влада відмовилася вирішувати ці питання, що призвело до напруженості і зриву переговорів. Врешті, після низки битв і поразок, польський уряд був змушений погодитися на обмеження козацького реєстру, але питання залишалося незакритим, що вплинуло на подальшу політичну ситуацію.

Чисельність запорозьких козаків у період, коли вони брали участь у війнах та походах на території Московії та в інших кампаніях, значно перевищувала офіційні дані. Наприклад, у війську гетьмана Андрія Наливайка, яке перебувало на Смоленщині у 1614–1616 роках, було багато полків, серед яких були полки Наливайка, Бориспільця, Сидорки, Фастівця, Трохимовича та Довгала. У кожному з цих полків налічувалося по п'ять сотень козаків, але це лише мінімальна оцінка. Реальна чисельність цих

---

⁵¹ Там само. С.63-70.

підрозділів була значно вищою. Згідно з підрахунками сотника Федора Бута, в полках Наливайка і Сидорки разом налічувалося близько півтори тисячі козаків, не враховуючи джур та пахолків. А в полках Трохимовича та Довгала було більше 700 козаків у кожному. Якщо взяти до уваги всі ці підрозділи, то загальна чисельність лише цих полків складала понад 5 тисяч козаків⁵².

Під час кампанії 1621 року під Хотином, за інформацією полковника Станіслава Чаплинського, до цього важливого військового заходу приєдналися 30 тисяч піших та 10 тисяч кінних козаків. За реєстром військ, під час цієї битви загальна чисельність козаків, що перебували під Хотином, складала 41 520 осіб. Це підкреслює величезну роль запорозького козацтва у військових справах того часу.

У 1618 році гетьман Сагайдачний погодився підтримати похід королевича Владислава, що стало важливим етапом для козацького війська. За Літописом Самовидця, «гетьман Сагайдачний, з тисячами запорозьких козаків, рушив на поміч королевичу Владиславу, щоби здобути Москву».⁵³ Козаки отримали гарантії безпеки для своїх родин та майна, а також обіцянки уряду припинити насильницьке просування церковної унії. Варшава побоювалася, що активні морські походи козаків можуть призвести до війни з Османською імперією. Однак, як і в попередні роки, ресурсна база для війська залишалася обмеженою, і тому обраний гетьманом напрямок руху через Муравський шлях був диктований прагматичними причинами: південно-східні території були менш спустошені під час Смути, що давало певну стабільність для військових дій⁵⁴.

Під час цих подій було зафіксовано, що королевич очікував прибуття 20 тисяч козаків. Проте, це число не є переконливим, особливо коли говориться про чисельність кожного з полків. У реєстрі, складеному пізніше, кількість козаків у війську Сагайдачного вказана значно більше: 16 098 осіб,

---

⁵²Студинський Б. Козацькі вожді України. Т. 1. С.142-145.

⁵³Літопис Самовидця // Літописи. Київ: Наукова думка, 1971. С. 45–78.

⁵⁴ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного. С.32-39.

включаючи гетьманський полк, полки Михайла Дорошенка, Теморовського, Курила та інших командирів. Якщо додати до цього число пушкарів і візників, загальна чисельність військ перевищувала 18 тисяч. Це свідчить про те, що справжня кількість козаків могла бути значно більшою, аніж деякі попередні оцінки.

За офіційними підрахунками військо королевича Владислава складалося з різноманітних підрозділів, що включали 21 гусарську хорогву (2670 коней), 10 рейтарських рот (1150 коней), 19 п'ятигорських (черкеських) хорогв (2150 коней), а також 15 козацьких хорогв (2020 коней), що були організовані та озброєні в типово козацький спосіб. Крім того, в армії перебував регімент лісовчиків (близько 1000 осіб), 7 піхотних регіментів (3050 осіб, серед яких 2100 німецьких піхотинців, 200 шотландців і 600 угорців), а також близько 1000 московських козаків, дворян та стрільців⁵⁵. Однак, це число не включало 2-4 тисячі запорозьких козаків, точна кількість яких важко визначити через відсутність чітких даних. За середніми підрахунками, чисельність козаків могла становити близько 3 тисяч, і загальна чисельність війська королевича на кінець літа 1618 року оцінювалася в 15 тисяч осіб⁵⁶.

Московія, тим часом, до 1616–1617 років змогла відновити свої збройні сили. Число стрільців досягло майже 20 тисяч, а також було сформовано до 30 тисяч дворянського ополчення, 5–6 тисяч козаків і близько 10 тисяч татар, башкірів, черемисів і мордві. Водночас відновлювалися солдатські полки найманої піхоти та ремонтувалися фортеці. Однак навіть з усіма цими силами московської армії, війська королевича, включаючи загони Сагайдачного, все одно було недостатньо для вирішення завдань. У листах московських воєвод до царя наголошувалося, що «від козацьких людей, які з поляками прийшли, велике розорення: села і міста пусті, люди в полоні».

І хоча операційні напрямки були узгоджені, саме в цих умовах проявилися таланти двох видатних полководців: козацького гетьмана Петра

⁵⁵ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ, 2006. С.254-271.

⁵⁶ Крехмалюк Ю. Военный шлях Сагайдачного. .С.116-127.

Сагайдачного та великого литовського гетьмана Яна Кароля Ходкевича, який фактично командував військом королевича. Похід Сагайдачного Муравським шляхом мав на меті не лише відволікти частину московських сил, але й з найменшими втратами прорватися до Москви. Для цього козацьке військо пройшло через Дике поле і вийшло на Муравський шлях через Лівни, які були раптово захоплені 7 липня 1618 року. Гарнізон Лівен, не оцінивши небезпеку, вийшов у поле на вилазку, і був повністю розгромлений⁵⁷.

Після цього московське посольство, яке перевозило частину скарбниці до кримського хана, повернуло на Єлець, оскільки московський уряд цінував мир з Кримом і був готовий купувати лояльність хана для того, щоб він продовжував напади на землі Речі Посполитої. Єлець, хоч і був важливою фортецею з артилерією, здався значно швидше, ніж очікувалося. Сагайдачний повідомив, що ворог втратив близько 20 тисяч бійців, хоча цифра була, ймовірно, завищена. В результаті, під час захоплення Єльця потрапили в полон кілька важливих осіб, серед яких посланець до Криму Степан Хрущов та частина татарських дипломатів. Після здобуття Єльця Сагайдачний послав полковника Михайла Дорошенка до Переяслава-Рязанського, що спричинило паніку серед московських військ⁵⁸.

Москва, у свою чергу, негайно відреагувала царською грамотою до Донського війська, закликаючи до оборони порубіжних територій, які могли стати об'єктом нападу, якщо ситуація погіршиться.

Документи того часу яскраво свідчать про ефективність походу Сагайдачного, який вмів утримувати ініціативу і майстерно диктувати свої умови противнику. Його військо постійно вибирало найвигідніші напрямки та час для ударів, що істотно деморалізувало московське командування, паралізуючи його дії. Задоволені повідомленнями розвідки, московські воєводи часто отримували панічні доповіді від своїх стеж і роз'їздів. Наприклад, стежа князя Олексія Морткіна, яка діяла в районі Йосифо-Волоколамського монастиря, 1 вересня 1618 року повідомляла, що авангард

---

⁵⁷ Там само.

⁵⁸ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.57-60.

полковника Станіслава Чаплинського, що йшов від Можайська, мав завдання приєднатися до козаків Сагайдачного⁵⁹.

Тим часом сам гетьман і його полковники продовжували рухатися через Рязанську землю, при цьому атакуючи або роблячи вигляд, що атакують важливі пункти, намагаючись уникнути серйозних втрат. Наприклад, гарнізон Семен Ушакова, що обороняв Михайлова, був залишений після спроби штурму, і цього вистачило, щоб противник не наважився вийти в поле. Воєвода Семен Леонтьєв навіть втік з Лебедані, коли наближалися козаки, а порох і інші припаси з Данкова намагалися перевезти в Пронськ, але й тут козаки їх перехопили. Тим часом спішно сформований корпус під командуванням окольничого князя Григорія Волконського стояв в Коломні. Спочатку князь Дмитро Пожарський був призначений першим воєводою, але, згодом ображений через відсутність головної ролі в командуванні, він захворів і залишив військо. Замість нього командував Волконський, але йому не вистачало рішучості для активних дій. Той обмежувався лише відсиленням дрібних підрозділів і рапортами про їх успіхи, бо боявся покинути укріплений Коломенський Кремль. Він навіть не ризикнув відправити підкріплення в Каширу, яка лежала на шляху козаків⁶⁰.

В Москві вимагали від Волконського будь-якою ціною завадити переправі козаків через Оку. 13 вересня 1618 року була відправлена царська грамота з таким наказом, а Волконський у відповідь просив надіслати гроші для виплати війську і вказати напрямок відступу, зазначивши, що "тільки гетьман перелезет реку и будет мне силен". Вже 15 вересня вимоги стали ще більш категоричними: не допустити переправи через Оку і послати підкріплення до Кашири. Проте 16 вересня Сагайдачному вдалося провести свою армію через Оку, обійшовши противника і змусивши Волконського відступити до Москви.

17 вересня Волконський, уже з села Гжель, повідомив, що відступає до Москви, залишаючи гарнізон в Коломні. Він намагався пояснити свою втечу

---

⁵⁹ Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного. С. 172-176.

⁶⁰ Там само. С. 174-183.

тим, що козаки пограбували його обоз. Вже 19 вересня дворянин Дружина Александров доповідав, що армія Сагайдачного налічувала близько 10 тисяч осіб, з яких 3 тисячі були пахолками (джурами)⁶¹. Волконський, посилаючи цю інформацію, намагався применшити реальні сили ворога, перебільшуючи чисельність козацьких підрозділів, оскільки деякі з них діяли незалежно на різних операційних напрямках, як, наприклад, загін Грицька, який діяв під Зарайськом⁶².

19 вересня Волконському наказали повернутися в Коломну, де вже почалося дезертирство серед його військ. Вже 22 вересня корпус Волконського був відкликаний до Москви, і його роль у подальших подіях стала практично незначною. Натомість 24 вересня з табору під Черкізовом Сагайдачний послав полковників Михайла Дорошенка та Богдана Коншу для узгодження планів облоги Москви. Козацьке військо продовжувало рухатися до столиці, при цьому готуючи допоміжні операції, які залишались непоміченими для дослідників. Наприклад, полковник Яків Шиш і отамани Степан Круговой та Лом були направлені до околиць Вологоди, Углича, Мологи і Білоозера, а полковник Якушко Яцький – до Каргополя і Холмогор.

Ці експедиції не лише створювали паніку серед місцевих жителів, але й блокували постачання продовольства та унеможлилювали підхід підкріплення з менш розорених районів. Паралізація підвезення з Рязанської землі, яка була єдиним напрямком, на який можна було сподіватися в обложеної Москві, стала важливим фактором у просуванні козаків до столиці⁶³.

8 жовтня 1618 року війська королевича і козаки Сагайдачного з'єдналися під Москвою, в Тушино, завершивши важливу стадію своєї військової кампанії. До цього моменту відбулися кілька ключових подій, серед яких була невдала спроба полковника Федора Пирського захопити Коломну, скориставшись панікою, що охопила місто наприкінці вересня.

---

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. С.175-180.

⁶³ Там само.

Крім того, 6 жовтня Сагайдачний здобув перемогу над загоном воєводи Василя Бутурліна-Грані під Донським монастирем. Зрозуміло, що обидва гетьмани, Ян-Кароль Ходкевич і Петро Сагайдачний, були готові до штурму Москви. Проте, незважаючи на це, королівські комісари, зокрема великий канцлер Лев Сапега та кам'янецький біскуп Адам Новодворський, прийняли рішення уникнути ризику, адже добре знали про відсутність ресурсів для довготривалої кампанії. Вони також усвідомлювали, що війська королевича були на межі відмови від бойових дій і могли навіть перейти до мародерства в московських провінціях. Саме тому було прийнято рішення погодитися на вигідні для Речі Посполитої умови Деулінського перемир'я⁶⁴.

Що стосується оборони Москви, то для її захисту було зібрано 11 097 озброєних людей, з яких лише 1 589 були стрільцями, 209 іноземними найманцями, а решта — дворянами та козаками. Яно-Кароль Ходкевич, отримавши підтримку від досвідченого інженера Бартоломея Новодворського, розробив план штурму Москви, що передбачав одночасне підірвання двох воріт Білого міста — Арбатських і Тверських. Після підризу воріт 10 тисяч запорожців повинні були просуватися через вулиці міста, в той час як 5 тисяч козаків мали відволікати увагу захисників з інших напрямків. Штурм був розпочатий 11 жовтня, о 3 годині ночі, але, попереджені двома втікачами-французами, захисники встигли укріпити Тверські ворота, і штурмувальні частини не змогли прорватися. Літопис Величка зазначає: «Козаки нищили і палили передмістя московські, чинячи велику шкоду ворогові».⁶⁵

Не зважаючи на стратегічні труднощі, штурм не приніс значних результатів і закінчився з невеликими втратами для польсько-українського війська. На цьому етапі почалися переговори, на яких обидві сторони виявили готовність до компромісу. Однак, навіть при всіх недоліках плану Ходкевича, важливо зауважити, що військо королевича вже не мало

---

⁶⁴ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.234-240.

⁶⁵ Самійло Величко. Літопис Самійла Величка. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1-2. С.42-56

достатньо сил і ресурсів для тривалої облоги, а відсутність важкої артилерії не дозволяла створити умови для ефективного штурму.

Не можна також не відзначити, що Сагайдачний, повертаючись з Московії, продемонстрував свої можливості, захопивши добре укріплену Калугу, яку раніше не вдалося здобути ані Ходкевичу, ані королевичу. Це була важлива перемога для козацького війська. Гійом де Боплан свідчить, що «не вдалося здобути Москви, однак козаки Сагайдачного показали велику військову звитягу і вміння в поході на чужій землі».

З військової точки зору, похід Сагайдачного на Москву можна вважати прикладом блискучої військової операції. Він вмів не лише обирати правильні напрямки для ударів і утримувати ініціативу, але й ефективно маневрувати, застосовуючи диверсії та рейди, що змушували противника діяти без скоординованої стратегії. Важливою частиною кампанії було також вирішення питань логістики та забезпечення військ під час походу, включаючи переправи через річки, що вимагали ретельної організації. Потрібно також звернути увагу на недостатнє дослідження джерел, зокрема московських архівів, які могли б дати більше інформації про цей період.

3.2. Участь у Хотинській війні 1621 року.

Хотинська війна 1621 року стала одним із найвизначніших епізодів в історії України, де запорозьке козацтво проявило свій героїзм і стратегічну майстерність. Ця подія не лише змінила хід військових дій, але й вплинула на подальший розвиток політичної ситуації в регіоні. Однією з ключових фігур цього періоду став Петро Сагайдачний, який очолив козаків у найкритичніший момент, коли їхня доля була поставлена на карту. Його прихід до влади, усунення гетьмана Якова Бородавки та вирішальні дії козаків стали яскравим прикладом єдності й самопожертви в боротьбі за свободу та незалежність.

8 серпня 1621 року запорозький гетьман Яків Бородавка переправив військо через Дністер біля Могилева-Подільського, як наполягав Ян-Кароль Ходкевич. Козаки спустошили територію Молдавії, зокрема міста Сороки, Оргіїв і околиці, розпочавши Хотинську війну. Розпорошення війська уповільнило похід під Хотин і викликало невдоволення польських союзників. 27 серпня частина козаків героїчно загинула в боях із військами Османа II⁶⁶.

До кінця серпня султан Осман II намагався схилити козаків на свій бік, але отримав відмову. Тим часом польсько-литовські союзники вимагали прискорення прибуття козацького війська. Петро Сагайдачний, прибувши до табору, здобув підтримку козаків і був обраний новим гетьманом, усунувши Бородавку. Зміна влади була викликана невдоволенням діями Бородавки, звинуваченнями у здобичництві й втратами війська. За різними джерелами, страта Бородавки відбулася 8–9 або 25–26 вересня, що супроводжувало прихід до влади Сагайдачного. Ця зміна зміцнила дисципліну серед козаків, забезпечивши ефективну підготовку до битви під Хотином⁶⁷.

Таким чином, усунення Бородавки було зумовлене низкою факторів: втратами у Молдавії, поганою організацією постачання і підривом довіри до його лідерства, особливо на тлі підготовки до боїв з Османом II.

23 липня 1621 року війська Яна-Кароля Ходкевича та Станіслава Любомирського об'єдналися біля Оринина, а до 19 серпня завершили переправу через Дністер неподалік Хотина. Однак, попри об'єднання близько 20-тисячної армії, як командування, так і солдати перебували в напруженому очікуванні масштабного наступу османських військ, очолюваних султаном Османом II. Зважаючи на загрозу, вони активно будували оборонні укріплення, хоча більше покладали надії на прибуття підкріплень, адже основні сили Речі Посполитої ще не були зібрані⁶⁸.

Очоливши козацьке військо, Петро Сагайдачний швидко організував похід до Хотина. Шлях видався непротим: із 25 серпня запорожці постійно

---

⁶⁶ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Київ, 2006. С.132-148.

⁶⁷ Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний. С.22-34.

⁶⁸ Там само.

стикалися з нападами татар та авангардних загонів османської армії. Щоб ефективніше оборонятися, козацьке військо влаштувало мобільний табір із возів. Хоча це уповільнило просування, запорожці успішно відбивали атаки, завдаючи супротивнику значних втрат. Шимон Окольський у своїй біографії Петра Сагайдачного підкреслює роль козаків у вирішальному моменті Хотинської війни: «Сагайдачний зі своїм козацьким військом прибув на допомогу королю на передодні вирішальної битви...»⁶⁹ До вечора 1 вересня запорозьке військо наблизилося до околиць Хотина, зупинившись приблизно за 8,5 км від табору польсько-литовських військ. Петро Сагайдачний вирішив дати своїм людям перепочинок перед завершальним етапом маршу. Однак тимчасова позиція запорожців була ризикованою, оскільки вони залишалися відрізаними від основних сил союзників. Зважаючи на можливу атаку османської армії, гетьман наказав продовжити рух, щойно стало відомо про наближення татарських загонів⁷⁰.

Наближення козаків викликало несподівану тривогу в таборі Яна-Кароля Ходкевича: у темряві їх спочатку прийняли за ворога. Однак, коли з'ясувалося, що це запорожці, польсько-литовські війська зустріли їх із великою радістю. Козацьке військо швидко розташувалося в долині Дністра під укріпленнями союзників. Запорожці, які, за словами сучасників, привезли із собою 40 гармат, одразу приступили до облаштування оборонних позицій, завершивши основні роботи протягом ночі.

30 серпня 1621 року біля Хотина відбулися перші сутички між противниками. Близько п'яти тисяч татар здійснили напад на табір польсько-литовського війська під командуванням Яна-Кароля Ходкевича, захопивши кілька десятків коней і вбивши кількох лісовчиків. Після цього, почувши гарматний постріл, який слугував сигналом тривоги, війська вийшли за

---

⁶⁹ Окольський Шимон. *Vita Petri Sahajdaczego* / Життєпис Петра Сагайдачного. Рукопис, 1646–1647 рр. Національна бібліотека Польщі, Варшава.

⁷⁰ Коломоєць С. Морські походи. С.156-162

укріплення й зайняли бойові позиції. Однак татари, уникаючи бою, швидко відступили⁷¹.

2 вересня польсько-литовські сили побачили передові зағони османської армії. Основна частина військ Османа II ще була далеко в Молдові, але турецьке командування, не чекаючи повного зосередження сил, вирішило продемонструвати свою присутність. Щоб створити враження величезної армії, турки розосередили підрозділи на пагорбах навколо Хотина та розклали велику кількість наметів. Деякі вершники, що гарцювали на конях і верблюдах, виявилися опудалами, використаними для обману противника. Попри ці хитрощі, польсько-литовські війська залишалися спокійними, адже розвідка доповіла, що багато наметів турків насправді порожні або зайняті лише двома солдатами. Того ж дня Осман II прибув до табору разом із кримським ханом Джанібек-Гіреєм. Литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич вирішив не уникати битви. Щоб збільшити кількість воїнів у бойових порядках, він наказав вишикувати навіть слуг, що викликало обурення шляхти⁷².

Султан Осман II, прагнучи здобути славу великого полководця, вирішив атакувати запорозький табір. Наказ було віддано без зволікань, навіть попри те, що власний табір османів ще не було до кінця облаштовано. Авангардні частини, включаючи яничарів, почали штурм позицій козаків. Хоч турки й виглядали вражаюче, запорожці зустріли їх потужними залпами мушкетів і гармат. Попри значні втрати, турки продовжували атаки, адже султан пригрозив смертною карою за відступ і навіть оголосив, що залишиться голодним до перемоги над козаками⁷³.

Під час боїв на допомогу Сагайдачному переправилися три тисячі німецьких піхотинців. Разом із козаками вони зупинили наступ яничарів. Згодом прибули додаткові підрозділи, що змусило турків відійти. Ближче до ночі інтенсивність боїв спала, а до польсько-литовського табору втекло

---

⁷¹ Там само.

⁷² Коломоєць С. Морські походи. С. 159.

⁷³ Там само.

кілька турецьких солдатів, принісши важливу інформацію⁷⁴. Попри масовані атаки, туркам не вдалося зламати оборону запорожців. Війська Османа II просунулися ближче до табору козаків, однак перший день масштабних боїв завершився без суттєвих змін позицій. Запорожці, підтримані союзниками, продемонстрували високий рівень майстерності та злагодженості⁷⁵.

Після невдалих спроб турків штурмувати запорозький табір стало очевидним, що план Османа II щодо швидкої та вирішальної перемоги провалився. Турецьке військо зазнало значних втрат, у тому числі втратило кілька сотень солдатів. Поранення отримав навіть один із важливих командувачів — бейлербей Боснії Гусейн-паша. У щоденниках Хотинської війни, хоча й із перебільшеннями, йдеться про чотири тисячі загиблих турків у боях 2 вересня. Втрати серед оборонців також були помітними. Загинули кілька рейтів і ротмістрів литовського війська, зокрема Царович і Богдан. Чимало воїнів отримали поранення, серед яких був і полковник лісовчиків Русиновський, якого поранили в ногу. Втрати запорожців і польсько-литовського війська, однак, були значно меншими, ніж у турків, і становили лише кілька десятків убитих та полонених. У віршах Касіяна Саковича відображено героїчний образ Сагайдачного у битві під Хотином: «В Хотинському полі, в крові й славі, Сагайдачний козаків водив...»⁷⁶

У той же час на ситуацію вплинули дії татарських загонів. Частина татар переправилася через Дністер неподалік села Сокіл і вирушила на північ, у напрямку Кам'янця-Подільського. Вони нападали на каравани купців, які везли провізію та припаси для польсько-литовських військ, а також захопили значну кількість худоби, що була продовольчим резервом. Це створило загрозу для забезпечення оборонців і могло вплинути на тривалість їхнього спротиву.

У ніч із 2 на 3 вересня литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич провів військову раду, де запропонував провести генеральну битву з османами. Він

⁷⁴ Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ: ТОВ Видавництво "КЛІО", 2014. С.169-174.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Сакович Касіян. Вірші на Житіє Петра Сагайдачного. Київ, 1622. (видано у Києво-Печерській лаврі).

наголошував, що затяжна облога може призвести до катастрофи для оборонців. Гетьман боявся, що турки почнуть будувати укріплення впритул до їхніх позицій, позбавляючи обложених можливості для маневрів. Однак більшість радників, пам'ятаючи невдалу Цецорську битву 1620 року, висловилися проти негайної битви, наголошуючи на необхідності дочекатися прибуття військ королевича Владислава⁷⁷.

Королевич прибув до Хотина 3 вересня, залишивши своє військо поблизу Жванця. Однак його стратегічні ідеї виявилися недовговічними: незабаром Владислав занедужав і фактично втратив можливість брати участь у керуванні. Султан Осман II, навпаки, був налаштований рішуче. Його сили продовжували прибувати до табору, і він наказав завдати козакам нищівної поразки. Для підняття бойового духу султан звернувся до своїх воїнів із заявою: "Якщо ми не розгромимо козаків, це буде наша найбільша ганьба, як у поляків!"⁷⁸

Зранку 3 вересня турецька армія розпочала наступ на польсько-литовські позиції поблизу хотинської церкви. Однак, зустрівши сильний опір, османи переключилися на штурм запорозького табору. Перед атакою турки провели артилерійську підготовку, обстрілюючи укріплення козаків. Попри інтенсивний вогонь із яничарок і гармат, запорожці втримали оборону. Згідно зі свідченням П. Збігневського, козаки «відважно захищалися та відбилися, завдавши туркам втрат у близько тисячі чоловік, самі ж залишилися неушкодженими»⁷⁹. Запорожці не лише відбили атаку, але й контратакували, змусивши турків відступити. Їм вдалося захопити три турецькі гармати, хоч утримати їх у себе козаки не змогли. Того ж дня турки ще двічі атакували козацькі позиції, але обидві спроби завершилися відступом. Козаки активно застосовували артилерію, завдаючи ворогові значних втрат. Польська артилерія також зіграла важливу роль, зокрема батарея під командуванням

---

⁷⁷ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.18-47.

⁷⁸ Там само.

⁷⁹ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний. С. 112-118

воєводи Яна Вейгера, яка обстрілювала турецькі позиції з лівого берега Дністра.

Захоплені козаками яничари підтвердили, що турецька армія втратила близько тисячі воїнів. Інші джерела перебільшують цю цифру, називаючи втрати османів у кілька тисяч. Що стосується втрат запорожців, то, за даними П. Збігневського, загинуло кілька десятків рядових козаків і один старшина. Загалом, у порівнянні з турками, втрати запорожців були значно меншими, що свідчить про ефективність їхньої тактики⁸⁰.

Запорожці досягли таких результатів завдяки грамотному маневруванню та оборонній стратегії, розробленій П. Сагайдачним. Як зазначено у Літописі Самійла Величка, «увесь світ тоді почув про козацьку силу...»⁸¹ За свідченнями Я. Собеського, запорожці зосередили сили на флангах, залишивши центр позицій відкритим. Це змусило ворога витратити боєприпаси на обстріл пустих укріплень. Коли турки наблизилися до табору, козаки потужно контратакували з флангів, завдаючи ворогові значних втрат. Султан Осман II, розлючений невдачами попереднього дня, віддав наказ знищити запорожців будь-якою ціною. Ще на світанку турецькі війська почали пересувати артилерію ближче до козацьких позицій, розмістивши батареї під прикриттям яничар. Султан організував командний пункт на пагорбі, отримуючи дані від своїх розвідників, один із яких стверджував, що козацькі укріплення слабкі. На світанку турки обстріляли табір запорожців із кількох десятків гармат, зробивши близько 1100 пострілів. Під прикриттям артилерійського вогню в атаку вирушили яничари. Проте козаки, за наказом Сагайдачного, залишили укріплення й зустріли ворога в полі. Це дозволило їм завдати туркам нищівної поразки, зламавши бойовий запал ворога⁸².

У розпалі битви 4 вересня 1621 року запорожці змогли успішно відкинути турецькі підрозділи, які атакували їхній табір. Одночасно османські війська намагалися дезорієнтувати оборонців Хотина, кинувши

---

⁸⁰ Історія українського козацтва. Т. 1. С.169-175.

⁸¹ Самійло Величко. Літопис . С.78-92

⁸² Фірсов О.В. Зброя та спорядження. С. 175–181.

частину своїх сил проти литовських позицій. Литовський гетьман Ян-Кароль Ходкевич організував вихід своїх підрозділів за укріплення, і вони зуміли відбити ворожу навалу⁸³. У цей час на лівий берег Дністра прибув тритисячний полк під командуванням В. Усата, який раніше виконував розвідувальні завдання на молдовській території. Оскільки шлях до табору Сагайдачного через правий берег був перекритий османами, полк переправився через Дністер. Для забезпечення безпечного переходу козаки Петра Сагайдачного вислали назустріч підкріплення такого ж складу. Після цього запорозьке військо нарешті було зібране в повному складі. Полудень ознаменувався початком чергового штурму запорозьких позицій. Османська артилерія понад годину (за деякими даними, дві) вела обстріл табору козаків. Сам султан Осман II приєднався до артилеристів, демонструючи рішучість у досягненні перемоги. Ближче до вечора турки пішли в атаку, яка тривала понад дві години. Натиск противника змусив Сагайдачного звернутися по допомогу до Ходкевича. Литовський гетьман надіслав кілька піхотних підрозділів, зокрема німецьких найманців під командуванням Лермунта та Яна Вейгера. У спеціальному листі Сейм Речі Посполитої висловлював подяку козакам за участь у битві: «...за мужність і пролиту кров на полі Хотинському...»

Додаткові сили допомогли запорожцям зламати натиск ворога й змусили турків відступити. Після бою запорожці висловили вдячність німецьким солдатам, пригощаючи їх хлібом і м'ясом. Один із козаків навіть виголосив фразу, яку згодом записав німецький мемуарист: «Добрі німці, а поляк ск... син»⁸⁴. Це висловлювання відобразило складні стосунки між запорожцями та польською шляхтою, які загострювалися навіть попри спільну боротьбу з османами. Османський хроніст Ібрагім Печеві відзначав безупинну активність козацьких загонів під Хотиним: «...ні вдень, ні вночі не давали спокою великому війську падишаха...»⁸⁵

⁸³ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

⁸⁴ Смолій В.А. Петро Сагайдачний: С.46-59

⁸⁵ Ібрагім Печеві. Тагîh-î Реçевî (Історія Печеві). Стамбул, 1866 р., друкарня «Matbaa-i Âmire».

Не задоволений результатами боїв, султан Осман II наказав стратити воєначальника, який керував невдалим штурмом. Щоб мобілізувати своє військо, він дав обітницю морити себе голодом, поки козаки не будуть остаточно розгромлені. Турки провели третій за день штурм запорозького табору, який супроводжувався найсильнішим артилерійським обстрілом. Вогонь тривав кілька годин, але густі земляні укріплення козаків захищали їх від значних втрат. Під обстрілом постраждали переважно козацькі коні, тоді як серед людей втрати були мінімальними. Одним із небагатьох загиблих став старий полковник Василь Зоря (відомий також як Васюк)⁸⁶.

Після багатогодинного обстрілу турки спробували знайти слабке місце в обороні й спрямували головний удар на правий фланг запорозьких позицій, розташований поруч із польсько-литовськими силами. Однак ці сподівання не виправдалися: Ходкевич відправив лісовчиків і рейтарські підрозділи на підтримку запорожців. Турецькі воєначальники намагалися використати череди худоби, щоб прикрити атаку, але козаки зірвали цей план, зчинивши галас і змусивши тварин повернутися назад, затоптуючи ворога. Скориставшись хаосом у турецьких рядах, Сагайдачний наказав своїм воякам перейти в контратаку. Запорожці завдали противнику значних втрат, увірвавшись у частину турецького табору. Хоча туркам вдалося стримати подальше просування козаків, цей успіх ще більше зміцнив оборонців Хотина.

Повідомлення про атаку турків із використанням верблюдів і мулів виглядають вигадкою одного з авторів щоденників Хотинської війни. Натомість дані про успішну контратаку запорожців, під час якої вони прорвалися до табору Османа II, підтверджуються достовірними джерелами. Белзький підкоморій Мацей Лесньовський, що перебував у запорозькому таборі, особисто спостерігав дії козаків і чув їхні розповіді про битву. За його словами, ближче до заходу сонця запорожці піднялися в атаку, спрямовану на турецькі гармати. Вони відкинули яничарів і кінноту противника аж до

---

⁸⁶ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 134–140.

їхнього табору, після чого вдерлися на ворожу територію, ведучи вогонь із ручної зброї та рубаючи ворогів шаблями. У таборі Османа II спалахнула паніка, і перебіжчики згодом розповідали, що сам султан нібито втік до Дунаю.

Запорожці повернулися до свого табору близько першої ночі. За свідченням Лесньовського, козаки знищили багато турецьких гармат, оскільки не могли їх забрати із собою. Після бою підкоморій, захоплений відвагою запорожців, зазначив: «Я старий, але приємно бачити, як молоді так доблесно захищають Річ Посполиту»⁸⁷. Крім запорожців, до прориву долучилися лісовчики Станіслава Русиновського (1200–1300 осіб). Їм вдалося пошкодити кілька турецьких гармат, прикованих ланцюгами до дерев. Однак, зайнявшись грабунком, вони потрапили під контратаку турків і зазнали втрат. Прорив у табір Османа II став шоком для турецького війська, і П. Сагайдачний звернувся до Ходкевича із проханням про підкріплення. Литовський гетьман, отримавши звістку про успіх козаків, висловив вдячність Богові, проте вирішив не посилати допомогу. Він пояснив своє рішення ризиками, пов'язаними з нічними діями, і побоюванням, що його війська займуться грабунком, а не битвою.

Мотивація відмови Ходкевича залишається дискусійною. Одні джерела вказують на його небажання ризикувати військом у нічний час, інші натякають на політичні амбіції гетьмана. Можливо, він не хотів, щоб слава перемоги дісталася Сагайдачному. Відомо, що Ходкевич раніше вже намагався відводити запорожцям другорядні ролі у важливих операціях, щоб зберегти лаври тріумфу для себе. Тактика запорожців суттєво відрізнялася від дій османської армії. Турки перед штурмами поступово пересували свої позиції ближче до табору, годинами обстрілювали оборонців із артилерії та ручної зброї, а потім переходили до наступу. У козаків не було такої кількості важкої артилерії — їхній арсенал складався лише з 23 гармат

---

⁸⁷ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 134-140.

невеликого калібру. Однак це дозволяло зберігати мобільність і маневреність⁸⁸.

Запорожці компенсували нестачу техніки майстерною організацією контратак. Вони використовували перевагу у вогневій силі ручної зброї, завдаючи ворогу значних втрат, і швидко переходили в наступ. Під час атаки 4 вересня козаки фактично прорвалися до табору Османа II, але, не отримавши підкріплення, змушені були повернутися на свої позиції. За словами османського хроніста Мустафи Наїма, саме козацький опір став вирішальним фактором: «...козацький опір, що тримався мов скеля серед бурі...»⁸⁹

Відмова Ходкевича підтримати козаків позбавила союзників реального шансу здобути вирішальну перемогу вже на третій день битви. Запорожці повернулися до свого табору із трофеями, серед яких були коні, полонені та спорядження. Один із полонених пашів обіцяв віддати рідкісного коня в обмін на свободу, але ця пропозиція не вразила козаків, і його передали Ходкевичу для допитів. Ця атака продемонструвала гнучкість козацької тактики, яка базувалася на швидких маневрах і ефективному використанні наявних ресурсів. Натомість вага й повільність рішень польсько-литовського командування завадила реалізувати спільний потенціал союзників⁹⁰.

Під час прориву запорожців у табір османської армії втрат уникнути не вдалося. Проте, з огляду на масштаби операції, вони були відносно незначними — імовірно, кілька десятків загиблих. Турецьке військо, приголомшене проривом, чинило слабкий спротив, а отже, втрати козаків були мінімальними.

Невдачі під Хотином мали серйозний вплив на бойовий дух турецької армії. Перебіжчик із турецького табору, на ім'я Тимофій, розповів, що серед солдатів Османа II панували розгубленість і страх. Турки відкрито визнавали,

---

⁸⁸ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 134–140.

⁸⁹ Мустафа Наїма. *Annals of the Ottoman Empire (Annals of Naima)*. Стамбул, початок XVIII ст.; англійський переклад: London, 1832. С.126-135.

⁹⁰ Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 96–99.

що запорожці були незвичайним противником, який «лезе в очі, як мухи» і не виявляє жодного страху. Вражені відвагою козаків, вони розуміли, що їхній спротив стає дедалі сильнішим. Панічні настрої особливо посилювалися після того, як запорожці прорвалися в табір Османа II. Турецькі солдати готувалися до втечі, а сам султан остерігався за своє життя, звинувачуючи підлеглих у боягузтві⁹¹.

Перші три дні Хотинської битви, особливо змагання між запорожцями та турками, стали вирішальним етапом. Осман II, розраховуючи на блискавичну перемогу, не зміг досягти бажаного. Його армія, незважаючи на масоване застосування артилерії, не змогла прорвати козацьку оборону. Навпаки, контратаки запорожців не лише завдали османам значних втрат, а й деморалізували їх. Цей початковий етап битви мав ключове значення для подальшого перебігу подій. Запорожці довели, що є надзвичайно ефективною військовою силою, здатною не тільки оборонятися, а й атакувати навіть в умовах переважаючих сил противника⁹².

Після безуспішних атак 2–4 вересня Осман II оголосив дводенний перепочинок. Згодом турецькі штурми відновилися, але рідше й зосередилися на підготовці до облоги, яка мала виснажити оборонців. Однак навіть у цей період турецьке військо здійснювало атаки, зокрема на запорозький табір, утримуючи ініціативу в бою. Турки скоротили активні дії. Їхні атаки обмежувалися артилерійським обстрілом, але через дощ ефективність вогню була низькою. У ці дні турецьке командування активізувало диверсійні заходи, але козаки змогли нейтралізувати одного з диверсантів, якого було страчено після допиту. Запорожці, поляки й литовці скористалися затишшям для зміцнення укріплень. Утім, серед польських жовнірів почалися свавілля — вони нападали на місцевих торговців, звинувачуючи їх у зраді.

У ніч із 6 на 7 вересня запорожці атакували табір татар, що входили до гвардії султана. Завдяки раптовості вони завдали противнику значних втрат і

⁹¹ Смолій В.А. Петро Сагайдачний. С.96-102.

⁹² Коломоєць С. Морські походи. С.54-57.

змусили його відступити. Османські джерела перебільшують втрати запорожців, називаючи цифру в тисячу убитих, однак ці дані не знаходять підтвердження. Фактор несподіваності забезпечив козакам успіх із мінімальними втратами. Того ж дня турецька армія провела масштабний штурм запорозького табору, зосередивши артилерію на мінімальній відстані від козацьких укріплень. Упродовж п'яти годин відбулося чотири хвили атак. Однак запорожці, прикриті своїми укріпленнями, успішно стримували ворога, використовуючи щільний вогонь із вогнепальної зброї.

Турецькі штурми, попри свою інтенсивність, не досягли мети. Османська армія втрачала перевагу, не зумівши подолати оборону козаків. Активна тактика запорожців, яка включала контратаки навіть під час облоги, деморалізувала ворога й дозволила зберігати бойовий дух оборонців.

Турецьке командування 7 вересня вирішило розширити фронт бойових дій, спрямувавши атаку не тільки на запорозький табір, а й на польсько-литовські позиції. Аби зберегти раптовість, артилерійську підготовку було відмінено. Турки обрали слабо укріплену ділянку оборони між литовським військом і полком королевича Владислава, де захисники перебували у стані спокою й навіть дрімали. Турецькі війська під прикриттям рослинності наблизилися до польських окопів. Жовніри, заскочені зненацька, зазнали значних втрат: загинули близько 150 солдатів і їхні командири — ротмістри Жичевський та Слатковський⁹³. Турки захопили кілька гармат і рушниць, але замість розвивати успіх, почали грабувати вози та відтинати голови вбитим для винагороди.

Попри початкову паніку серед жовнірів, командування швидко взяло ситуацію під контроль. Литовський гетьман Ходкевич організував контратаку, залучивши резерв — гусарські корогви. Гусари відтіснили ворога, але зазнали втрат, зокрема через падіння з коней і дії ворожої піхоти в лісі.

---

⁹³ Там само.

Загальні втрати турків оцінюються в 1500 осіб, включно з двома пашами. У польсько-литовському війську загинуло близько 200 вояків, серед яких були шляхтичі та гусарські офіцери. Турки не змогли досягти значних успіхів, і їхній наступ завершився тактичною поразкою⁹⁴. Наступного дня козаки під проводом Сагайдачного продовжили оборонні дії. Вони використали свою перевірену тактику: пропустивши ворога до укріплень, запорожці одночасно встали в шеренги й відкрили потужний мушкетний вогонь, завдавши ворогу значних втрат.

7 вересня турецьке командування спробувало переломити хід битви, але через відсутність чіткої координації та надмірну зосередженість на здобичі втратило ініціативу. Контратаки союзників, особливо запорожців, знову показали слабкість османської тактики проти організованої оборони. Турецькі війська обмежилися демонстративними маневрами біля польсько-литовського табору, щоб відволікти увагу. Тим часом Осман II нагороджував солдатів за попередні успіхи. Значних боїв не відбулося, але турки продовжували зміцнювати блокаду, залучивши татар Кантеміра-мурзи для рейдів у тилах оборонців. Їхні дії ускладнили постачання продовольства, однак повної ізоляції запорозького табору не вдалося досягти. Турки активізувалися, розділивши сили. На польсько-литовському фронті обмежилися герцями й артилерійськими обстрілами, створюючи видимість підготовки до масштабного наступу. Основний удар був спрямований на запорозький табір. Після півторагодинного артилерійського обстрілу яничари здійснили дві хвили штурмів, які тривали понад чотири години. Однак запорожці, за підтримки німецьких піхотинців, відбили атаки й пішли в контратаку, відкинувши ворога до його табору.

На лівому березі Дністра татари здійснювали напади, викрадаючи коней і завдаючи шкоди постачанню польсько-литовських сил. Ввечері частина польсько-литовських військ провела успішну атаку, відігнавши татар. Дії Османа II ставали дедалі менш ефективними. Настирливі атаки на

---

⁹⁴ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

запорозькі позиції приносили туркам лише значні втрати, не змінюючи ходу битви. Вогнева перевага козаків та їхніх союзників продовжувала демонструвати слабкість османської тактики. Хоча запорожці здобули чергову перемогу, відсутність активної підтримки з боку польсько-литовських сил позбавила оборонців можливості переломити битву остаточно⁹⁵.

Після невдалого наступу 15 вересня Осман II припинив масштабні атаки, що засвідчило зміну тактики турецької армії. Ворог зосередився на облогових діях, сподіваючись виснажити оборонців голодом і хворобами. Темпи бойових дій сповільнилися, що дозволило козакам застосувати активну оборону. Уночі 1300 запорожців і 300 польських та угорських гайдуків переправилися через Дністер і розгромили турецький загін, що охороняв міст. Загибло двоє турецьких пашів, третій потрапив у полон. Учасники операції захопили здобич і без втрат повернулися до табору. Проте достовірність деяких деталей цієї події викликає сумніви, оскільки ключові джерела Хотинської війни її не згадують⁹⁶.

Турки провели перегрупування сил. Тим часом татари напали на польський продовольчий обоз, спрямований до Кам'янця-Подільського, і повністю його знищили, що ускладнило постачання оборонців. Це змусило командування шукати нові рішення щодо забезпечення війська. На військовій раді обговорювалася дилема: продовжувати оборону чи відступати. Литовський гетьман Я.-К. Ходкевич пропонував відступ, посиляючись на можливість уникнення катастрофи. Однак більшість учасників, зокрема й П. Сагайдачний, наполягали на продовженні оборони, щоб уникнути повторення трагедії відступу з-під Цецори .

Було ухвалено рішення тримати оборону до кінця. Запорожці організували масштабну нічну атаку. Темрява і гроза допомогли їм підкрастися до турецьких позицій, озброївшись переважно холодною

⁹⁵ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

⁹⁶ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.146-159.

зброєю (рогатини, бойові коси, шаблі). Козаки проникли до табору ворога, зненацька атакували й розгромили анатолійські підрозділи. Особливо постраждали намети кайсерійського бея, відомого як Козак-паша, який загинув у сутичці. Запорожці захопили його бойову корогву, секретні документи та цінності, які згодом передали королеви Владиславу. Запорожці демонстрували ефективність активної оборони та нічних рейдів, що завдавало туркам значних втрат. Попри труднощі з постачанням, високий бойовий дух козаків і вдалі диверсії підтримували оборону й тримали ворога в напрузі⁹⁷.

У ніч із 18 на 19 вересня запорожці провели блискавичну атаку на турецький табір. Головна мета — захоплення трофеїв і завдання втрат ворогу. Козаки, озброєні рогатинами, шаблями та косами, проникли до ворожих наметів, знищуючи все на своєму шляху. Вони зруйнували полк кайсерійського бея, захопили бойові корогви, зброю, золото, срібло та худобу.

Запорожці обрали тактику раптового нападу, залишаючи позиції одразу після виконання завдання. Турецькі підрозділи не встигли організувати відсіч. За повідомленнями, втрати турків сягнули до 2 тисяч осіб, тоді як козаки повернулися до табору без втрат. Успіх операції зміцнив бойовий дух козаків. Окрім того, вони продавали захоплені трофеї польським шляхтичам, отримуючи натомість хліб та інші необхідні продукти. Ця тактика "тихої війни" виявилася значно ефективнішою, ніж відкриті атаки турків. Козаки також нападали на татарські загони, що перебували на лівому березі Дністра. Вони звільняли полонених, зокрема шляхтичів та шляхтянок, що чекали на допомогу. На відміну від польсько-литовської армії, серед запорожців не було масового дезертирства, адже вони залишалися активними в обороні⁹⁸. Шимон Окольський у своїй біографії Петра Сагайдачного підкреслює роль козаків у вирішальному моменті Хотинської війни:

---

⁹⁷ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

⁹⁸ Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 134–140.

«Сагайдачний зі своїм козацьким військом прибув на допомогу королю на передодні вирішальної битви...»⁹⁹

19 вересня польсько-литовське командування відправило обоз із возів до Кам'янця-Подільського за продовольством. Однак багато жовнірів дезертирували, і операція провалилася. Турки почали обстрілювати позиції оборонців, хоча їхня активність залишалася невисокою. Запорожці здійснили розвідувальний рейд, захопивши худобу, коней і мулів.

У ніч із 21 на 22 вересня козаки знову провели масштабний рейд, атакувавши турецький табір біля мосту через Дністер. Їхньою метою стало угруповання, що готувалося до походу на Кам'янець-Подільський. Козацький напад завдав туркам значних втрат, хоча точна кількість учасників рейду залишається невідомою. Запорожці продемонстрували ефективність тактики нічних атак, завдаючи значних втрат туркам і підтримуючи бойовий дух свого війська. Їхня активність на тлі кризового становища польсько-литовської армії мала вирішальне значення для успішної оборони під Хотинном.

Запорожці, розуміючи стратегічну важливість турецького мосту через Дністер, організували дві нічні атаки на табір ворога, розташований біля цього об'єкта. Їхня мета полягала у дестабілізації тилу турків, знищенні ворожих військових підрозділів та захопленні трофеїв. Козаки, чисельністю понад 3 тисячі осіб, діяли за звичною тактикою нічного нападу. Вони раптово атакували турецькі підрозділи під командуванням Гусейн-паші, Черкес-паші та Тоганджи-паші. Запорожці використовували холодну зброю, несподівано проникаючи до наметів ворога. У результаті бою було вбито щонайменше тисячу турків, зокрема самого Тоганджи-пашу¹⁰⁰. Черкес-паша зазнав важкого поранення, а Гусейн-паші вдалося втекти, покинувши свої багаті шати та трофеї.

---

⁹⁹Мустафа Наїма. *Annals of the Ottoman Empire (Annals of Naima)*. Стамбул, початок XVIII ст.; англійський переклад: London, 1832. С.156-167.

¹⁰⁰ Там само. С. 175–181.

Основним недоліком операції стала відмова від руйнування мосту через Дністер. Це могло бути пов'язане з бажанням козаків зосередитися на трофеях

Наступної ночі запорожці, за підтримки польської роти, чисельністю близько 2 тисяч осіб, знову атакували табір біля мосту. Турки, хоч і посилили охорону, знову зазнали великих втрат. Двоє пашів загинули, а турецькі воїни, охоплені панікою, кидалися в річку чи гинули під вогнем власних охоронців мосту. Козаки прорвалися до мосту, скинули звідти близько 200 вояків і намагалися його зруйнувати. Однак конструкція була надто міцною, а часу обмаль, оскільки на допомогу туркам із правого берега поспішали яничари. Обидві атаки мали значний психологічний та військовий ефект. Турки втратили кілька тисяч вояків, серед яких були високопосадовці. Запорожці захопили численні трофеї, однак не змогли повністю знищити міст, що залишився важливим стратегічним об'єктом для ворога.

Запорозькі рейди серйозно порушили плани турецького командування та завдали значної шкоди їхнім тиловим угрупованням. Водночас успіхи козаків зміцнили їхній бойовий дух, тоді як турецьке військо дедалі більше занурювалося в хаос і паніку. Після нічної атаки запорожців та польських військових на табір біля мосту через Дністер, яка завершилася успішно, козаки повернулися до свого табору з великою здобиччю. За повідомленням Я. Собеського, козаки, попри заборону гетьмана, затрималися через полювання за трофеями. Це, можливо, завадило їм зруйнувати міст, адже ворожі сили швидко почали підтягуватися з правого берега. Однак запорожці встигли завдати туркам значних втрат – близько 2 тисяч загиблих, тоді як їхні власні втрати були мінімальними.

24 вересня стало трагічним днем для польсько-литовського війська. У Хотинському замку помер головнокомандувач, литовський гетьман Ян Кароль Ходкевич. Звістка про його смерть швидко поширилася серед обложених, викликавши смуток і занепокоєння, особливо серед німецьких найманців, які високо цінували його лідерство.

Після смерті Ходкевича у війську почалася боротьба за владу. Литовське командування пропонувало передати керівництво королеви Владиславу, однак польний гетьман Станіслав Любомирський також претендував на цей пост. Завдяки зусиллям королеви конфлікт вдалося врегулювати, і литовські війська погодилися підпорядкуватися Любомирському. Таким чином, 24 вересня стало днем як втрат, так і пошуків нового порядку в командуванні військом, що було важливим для продовження оборони Хотина.

Після 28 вересня бойові дії під Хотином помітно знизили інтенсивність через підготовку до польсько-турецьких мирних переговорів. Хоча великомасштабних штурмів більше не було, ситуація залишалася напруженою, і бойові дії могли спалахнути будь-якої миті.

У ніч із 28 на 29 вересня в таборі спалахнула тривога через полоненого, що повернувся зі зброєю. Вартові здійняли галас, забивши в барабани, і війська були підняті по тривозі. З'ясувалося, що це хибна тривога. Голод у таборі змушував солдатів думати про зраду. Один із німецьких піхотинців навіть перейшов на бік турків, але повернувся для вербування зрадників. Його схопили та стратили як приклад для інших¹⁰¹.

29 вересня Осман II на військовій раді заявив про намір продовжувати облогу та підготовку до нового штурму. В ніч із 29 на 30 вересня польські сили знову оголосили тривогу, коли виявили турецького шпигуна. 1 жовтня турецькі війська обстрілювали обложених із лівого берега Дністра, проте цей обстріл не мав значного ефекту через контрбатареїний вогонь поляків. Запорожці знищили турецьку артилерійську батарею, але турки відступили зі своїми гарматами. 2 жовтня козаки організували рейд на турецький табір і захопили худобу, викликавши тривогу серед ворога. Наступного дня запорожці здійснили ще один рейд у тил турків, звільнивши полонених і захопивши коней.

---

¹⁰¹ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.114-127.

За даними М. Мархоцького, турецька артилерія 4 жовтня обстрілювала позиції обложених, а 5–6 жовтня відбулися сильні атаки проти лісовчиків, які зазнали мінімальних втрат завдяки укріпленням. Турки не змогли прорватися навіть після запеклих боїв до темряви.

8 жовтня турецька артилерія знову обстрілювала запорозький табір, але контратака польсько-литовських сил змусила ворога відступити. Ці події засвідчили виснаження обох сторін, але також рішучість польсько-литовсько-запорозьких військ захищати свої позиції.

Дані М. Мархоцького щодо боїв Хотинської битви в період із 4 до 8 жовтня містять певні неточності. Так, бої за табір лісовчиків, які він датував 4–5 (6) жовтня, насправді відбулися ще 28 вересня. Шляхтич Криницький загинув також раніше — 1 або 30 вересня, а не 8 жовтня. У цей самий період С. Любомирський планував захоплення турецьких гармат, а не пізніше, як зазначав Мархоцький ¹⁰².

Надійні джерела не підтверджують значної бойової активності турків після 4 жовтня. Щоденники війни свідчать про відсутність боїв із їхнім залученням у ці дні. Водночас 6 жовтня на лівому березі Дністра татари напали на польсько-литовські підрозділи. Турецький султан Осман II втрутився, наказавши втихомирити татар і відправивши для цього свого пашу з військом. За переказами, султан навіть обіцяв запорожцям винагороду за знищення татар. 7 жовтня в Хотинському таборі відбувся артилерійський салют на честь перемир'я, а 8 жовтня розпочалася торгівля між учасниками війни ¹⁰³.

9 жовтня Осман II особисто розправлявся з непокірними татарами, які чинили перепони мирним переговорам. Попри легенди про обмін подарунками (слона від султана і рушниці від королевича Владислава), укладення миру було складним і вимагало чимало зусиль обох сторін. Хотинська битва завершилася не лише завдяки дипломатії, але й через виснаження обох армій, що змусило їх шукати компроміс.

¹⁰² Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С. ?.

¹⁰³ Там само.

На завершальному етапі Хотинської битви важливу роль відіграли підкріплення, які прибували на допомогу польсько-литовському війську. Польський король Сигізмунд III спрямував посполите рушення, що мало підтримати оборонців. Хоча підкріплення прибуло із запізненням, його присутність посилила бойовий дух військ і вплинула на хід подій. Крім того, активність запорожців у нічних рейдах суттєво деморалізувала противника, забезпечуючи оборонцям перевагу¹⁰⁴.

Бойові дії тривали до кінця вересня, але інтенсивність їх поступово спадала. Сторони були виснажені, а турецькі втрати, включно з людськими ресурсами та провіантом, змушували Османа II шукати компроміс. У жовтні 1621 року почалися переговори, в яких турецькі дипломати прагнули закріпити свій вплив у регіоні, а польська сторона намагалася захистити свої інтереси й гарантувати безпеку українських земель.

У жовтні 1621 року було укладено мирну угоду, яка передбачала:

- Польща зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Молдавії та припинити походи козаків на турецькі володіння.
- Османська імперія відмовлялася від наступальних дій проти Речі Посполитої та визнавала її контроль над Поділлям і Волинню.
- Козакам гарантували збереження їхніх традиційних прав, але обмежували їхні морські рейди.

Ця угода стала важливим політичним компромісом, що тимчасово стабілізував ситуацію в регіоні¹⁰⁵.

Після підписання миру обидві армії поступово покидали поле битви. Турецькі війська відійшли першими, оскільки їхній стан через епідемії та голод був критичним. Польські й литовські війська організовано відступили, зосереджуючись на відновленні порядку в українських землях. Запорожці також повернулися до своїх укріплень.

Після закінчення війни відбулася козацька рада, на якій обговорювалися підсумки бойових дій та майбутні кроки. Козаки

¹⁰⁴ Фірсов О.В. Структуризація українського козацького війська. С. 96–99.

¹⁰⁵ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.129-135.

висловлювали невдоволення окремими пунктами угоди, особливо тими, що обмежували їхню активність на Чорному морі. Рада вирішила підтримувати оборону кордонів Речі Посполитої та відстоювати свої права перед королем і сеймами.

За участь у Хотинській війні козаки отримали винагороду. Запорожці наполягали на виплаті 100 тисяч злотих, але фактично їм виділили меншу суму. Водночас були підтверджені їхні політичні та правові привілеї:

- Визнання автономного статусу Запорозької Січі.
- Гарантії участі у військових кампаніях із правом обирати власних старшин.
- Обмеження втручання польської адміністрації в козацькі справи.

Хотинська битва стала важливим етапом в історії Центрально-Східної Європи, продемонструвавши ключову роль козацтва у захисті українських і польських земель.

3.3. Стратегічне і тактичне новаторство Сагайдачного у військових походах.

Початок XVII століття, зокрема його перша чверть, став одним із ключових періодів у розвитку військового мистецтва українського козацтва. У цей час було створено дисципліновану й добре підготовлену армію, яку очолював видатний гетьман Петро Сагайдачний. Саме тоді виникла унікальна козацька військова школа, що значно вдосконалила стратегію і тактику ведення бою. Як зазначає Самійло Величко, «Сагайдачний здивував різними військовими хитрощами татар і турків»¹⁰⁶

Дослідження, присвячені військовим кампаніям за участі козацького війська в першій чверті XVII століття, дозволяють зрозуміти фактори, які сприяли успіхам Війська Запорозького у багатьох битвах і походах. Ґрунтовний аналіз цих аспектів може стати базою для визначення тенденцій, що знаходять застосування в сучасному українському військовому мистецтві.

¹⁰⁶. Літопис Самійла Величка. Київ: Наукова думка, 1991. Т. 1–2. С.78-95.

Наприкінці XVI – на початку XVII століття війни західноєвропейських держав характеризувалися обмеженістю політичних цілей і суперечливістю інтересів. Конфлікти, як правило, мали загарбницький характер і переслідували інтереси панівних класів. Це спричиняло обмеженість стратегічних завдань і зосередженість на досягненні результатів із мінімальним напруженням сил. Обмежені ресурси і система вербування, що не забезпечувала швидкого поповнення військових втрат, змушували відмовлятися від ідеї знищення армії противника у вирішальних битвах. Військові дії зводилися до захоплення ключових фортець і контролю над важливими комунікаціями, тоді як безпосередні битви мали другорядне значення¹⁰⁷. Ця тактика знайшла відображення в маневровій стратегії, спрямованій на завдання ударів по шляхах сполучення противника. Захист власних комунікацій і поступове відтіснення ворожої армії ставали головними завданнями. Подібний підхід був типовим і для Війська Запорозького, яке взаємодіяло з європейськими арміями, зокрема польською та російською, переймаючи їхній досвід.

Однак українське козацтво творчо підходило до адаптації чужих військових прийомів, обираючи ті, що найбільше відповідали їхнім потребам. Вони нерідко вдавалися до рішучих і несподіваних дій, таких як раптові напади із застосуванням як холодної, так і вогнепальної зброї. Петро Сагайдачний усвідомлював, що досягти перемоги в тогочасних умовах можна було лише завдяки рішучим наступальним діям. На відміну від поширеної в Західній Європі стратегії, яка робила акцент на маневрах у тилу ворога і тривалих облогах фортець, він орієнтувався на швидкі та несподівані маневри, що створювали для його війська найбільш вигідні умови. Успішно використовуючи цей підхід, Сагайдачний намагався нав'язати ворогу битву та здобути перемогу, що стало основним принципом його військової діяльності. Для нього було важливо не лише маневрувати, але й завершувати кожну операцію рішучим ударом. Окольський відзначав військовий геній

---

¹⁰⁷ Смолій В.А. Петро Сагайдачний. С.112-116.

Сагайдачного: «Його винахідливість у розставленні військ була предметом захоплення серед шляхетних лицарів польських»¹⁰⁸

Стратегія Сагайдачного базувалася на чіткій оцінці ситуації та виборі найефективнішого способу досягнення успіху в конкретних умовах. Вона різко контрастувала із типовою для найманих армій того часу тактикою уникнення битв через маневрування комунікаціями. Головними принципами його стратегії стали: блокування ключових шляхів і стратегічних об'єктів, виснаження або дезорієнтація противника через низку попередніх битв, концентрація основних сил на головному напрямку, а також прагнення досягти рішучої перемоги з мінімальними втратами. Це підтвердили успішні кампанії, зокрема похід на Москву 1618 року та Хотинська війна 1621 року, які підняли міжнародний авторитет Війська Запорозького. У листах московських воєвод йшлося: «А козаки, не давши нам скріпитися, вдарили вогнем і мечем».

Під час бойових дій Сагайдачний ретельно планував розподіл сил і завдавав основних ударів у ключових точках, що дозволяло здобувати перевагу над супротивником. Такий підхід був значно ефективнішим, ніж традиційна європейська стратегія. Ці ідеї випереджали свій час і стали основою для подальших новаторських військових рішень.

Сагайдачний також приділяв увагу активності у наступальних і оборонних діях, швидкому аналізу ситуації, дотриманню дисципліни у війську та концентрації сил для вирішального удару. Він прагнув завершувати війни швидко, завдаючи нищівного удару, що робило його стратегію особливо результативною. Унікальність козацької організації, заснованої на мобілізації ресурсів через територіальні системи, дозволяла швидко відновлювати сили після втрат, що було недосяжним для європейських армій того часу¹⁰⁹.

---

¹⁰⁸ Окольський Шимон. *Vita Petri Sahaydacznego / Життєпис Петра Сагайдачного*. Рукопис, 1646–1647 рр.

¹⁰⁹ Смолій В.А. Петро Сагайдачний. С.112-123.

Таким чином, військове мистецтво запорожців було зосереджено на рішучих діях, знищенні живої сили противника та гнучкості в тактиці. Цей підхід протиставлявся західноєвропейській системі, яка уникала прямого протистояння і робила акцент на маневрах. У тактичному плані козаки відмовлялися від шаблонного лінійного підходу, орієнтуючись на маневреність і швидкість дій.

Лінійна тактика, яка домінувала в Європі того часу, сприяла перевазі оборонних дій над наступальними. Вона дозволяла зберігати рівномірний порядок у строю та забезпечувати потужний вогневий натиск. Більшість воєначальників віддавали перевагу перемозі через оборону, уникаючи ризикованих наступальних операцій.

На відміну від цієї концепції, Петро Сагайдачний відстоював принцип активної наступальної стратегії. Він розумів, що структура козацького війська та військові навички запорожців дозволяють вирішувати складні тактичні завдання. Відкидаючи пасивну тактику, гетьман розробив власний підхід, заснований на швидкості, раптових атаках і тактичних хитрощах. Ключовими елементами його системи були використання авангарду, маневрування флангами і вирішальний удар по центру. Ці принципи яскраво проявилися у битвах під Галацем (1616 рік) і Хотином (1621 рік)¹¹⁰.

Унікальність тактики козацького війська також полягала в поєднанні залпового вогню мушкетів із застосуванням холодної зброї. У європейських арміях того часу робили акцент на масованому залповому вогні, а козаки прагнули до точного, прицільного стрільбища. Це стало можливим завдяки зменшенню шеренг піхоти до трьох: передня лінія вела стрільбу, середня заряджала мушкети, а задня передавала їх на першу лінію. Така організація дозволяла створювати безперервний вогневий фронт, що значно перевищувало можливості європейських армій, які витрачали більше часу на перезарядку.

---

¹¹⁰Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

Козаки, наблизившись до ворога на відстань пострілу, здійснювали прицільний вогонь, а потім переходили до атаки холодною зброєю. Постріли не лише зменшували чисельність противника, а й створювали димову завісу, яка служила прикриттям для наступу. Таким чином, рушничний вогонь використовувався як підготовка до вирішальної атаки. Яскравим прикладом такого підходу став бій під Галацем у 1616 році. Попри чисельну перевагу турецької армії, Сагайдачний організував атаку, використовуючи складний рельєф місцевості та вогневу підготовку. Козаки завдали несподіваного удару по базі ворога, використовуючи розділені групи для атаки з флангів і центру. Турки були змушені відступити, хоча мали значну перевагу в силах. Описані дії Сагайдачного демонструють його новаторський підхід до війни. Він використовував рушничний вогонь не для затягування бою, як це було прийнято в Європі, а як засіб створення умов для блискавичної атаки холодною зброєю. Цей стиль став основою козацької тактики, яка контрастувала з європейською традицією.

Крім того, у морських походах під керівництвом Сагайдачного запорожці здобували численні перемоги. Починаючи з 1606 року, козаки щорічно здійснювали морські рейди, поступово послаблюючи контроль Османської імперії над Чорним морем. Наприклад, у 1616 році під його командуванням запорожці звільнили Кафу, знищили османський гарнізон і флот, а також провели успішні атаки на Трапезунд і Синоп.

Такі результати були досягнуті завдяки ретельній підготовці козаків. Екіпажі формувалися з найдосвідченіших бійців, які проходили спеціальне навчання, зокрема з маневрування і ведення бою на воді. Під час рейдів суворо дотримувалися дисципліни, а будь-яке порушення каралося без зволікань. Ця злагожденість, разом із інноваційною тактикою Сагайдачного, забезпечила козакам перевагу над ворогом і принесла їм славу на міжнародному рівні¹¹¹

---

¹¹¹Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. С.176-180.

Тактика ведення бою запорожців відзначалася широким діапазоном прийомів: від блискавичних короткочасних ударів до тривалих каботажних і транзитних рейдів. Якщо турецьким галерам вдавалося перекрити рух козацького флоту в районі Тавані чи гирла Дніпра, запорожці, користуючись швидкістю своїх «чайок», шириною лиману та сприятливими погодними умовами, зазвичай вміло уникали переслідування.

Втім, якщо фактор раптовості було втрачено, козаки змінювали тактику. Вони висаджувалися на безлюдні береги, перечікували там певний час, а потім несподівано атакували турецькі міста із суходолу. Такий підхід дозволяв розгромити гарнізони, які чекали атаки з моря. Після швидкого збору трофеїв запорожці поверталися до флоту. Часто війська розділялися: одна частина рухалася сушею, а друга залишалася на «чайках», після чого вони знову з'єднувалися у визначеному місці й разом атакували ворога¹¹².

Турки намагалися вивчити тактику запорожців і організувати протидію. Наприклад, дізнавшись про засідку на Дніпрі, козаки часто затоплювали свої «чайки» у безпечному місці, залишаючи кількох вартових, а самі вирушали в обхід. Повертаючись через кілька днів, вони відновлювали флот і продовжували рейд. Османський історик Ібрагім Печеві зауважив, що «козаки виявили нечувану відвагу та винахідливість»¹¹³

Особливості конструкції «чайок» надавали їм значні переваги. Через низькі борти вони були малопомітні на воді, особливо за слабкого хвилювання. Це дозволяло козакам першими помічати турецькі кораблі й слідкувати за ними на відстані. Запорожці влаштовували напади ближче до вечора, наближаючись до ворога з боку сонця. Абордаж зазвичай здійснювався опівночі або на світанку, що забезпечувало раптовість і швидкість дій.

Під час зіткнень у відкритому морі козаки застосовували так звану «веремію». Вони швидко наближалися до ворожих кораблів, вели вогонь із гармат і рушниць, а потім відходили, повторюючи атаки з різних напрямків.

¹¹² Фірсов О.В. Особливості стратегії. С. 19–23.

¹¹³ Ібрагім Печеві. Tarih-i Reçevî (Історія Печеві). Стамбул, XVII ст. С.52-69

Часто всією флотилією вони концентрували удари на одному турецькому судні, завдаючи йому серйозних пошкоджень¹¹⁴. Якщо запорожцям вдавалося захопити кораблі супротивника, вони використовували їх для подальших атак. У разі невдачі вони відступали, використовуючи перевагу своїх маневрених суден.

Турецькі війська часто організовували засідки, щоб перехопити козаків на зворотному шляху. Проте запорожців рятувала добре налагоджена розвідка, яка заздалегідь дізнавалася про плани ворога. У разі неможливості прориву через оборонні лінії турків біля гирла Дніпра, козаки тягнули «чайки» волоком через суходіл або шукали обхідні шляхи, зокрема через Керченську протоку й Азовське море.

Важливий приклад морського мистецтва запорожців — штурм Варни. Перед атакою вони детально вивчили місцевість і заманили основні сили турків у пастку, завдавши їм раптового удару. Одночасно «чайки» атакували місто з моря, знищуючи турецькі кораблі й берегові укріплення. Подібна тактика, заснована на раптовості та маневреності, виявилася настільки успішною, що турецькі сили зазнали значних втрат¹¹⁵

Осмислений підхід Сагайдачного до ведення морських боїв викликав захоплення навіть у сучасників. Відомий італійський мандрівник П'єтро дела Валле писав у 1618 році, що запорожці стали настільки потужною силою на Чорному морі, що могли б повністю його контролювати. Тактика козацького війська, особливо в морських боях, стала основою для майбутніх досягнень військового мистецтва. Використання маневрених човнів, раптових атак і скоординованих дій із суходолу та моря показує, наскільки унікальним було військово мистецтво запорожців. Цей підхід надихав багатьох полководців у наступні століття.

Дослідження показують, що Військо Запорозьке функціонувало як добре організований військовий механізм, який поступово виходив за рамки обмежених можливостей маневрової стратегії та лінійної тактики. Моральні

---

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. С.120-127.

та соціально-психологічні якості запорожців створювали основу для гнучкого і продуманого підходу до ведення бойових дій, що відкривало простір для впровадження нових методів збройної боротьби. Цей процес еволюції був пов'язаний із появою в середовищі козацтва талановитих лідерів, таких як Петро Сагайдачний, які поєднували народні військові традиції з досягненнями тогочасного світового військового мистецтва, зокрема європейського¹¹⁶.

Унікальність Сагайдачного полягала в його здатності органічно інтегрувати запозичені методи у специфічні українські умови, адаптуючи їх до потреб козацького війська. Він зміг не тільки вдосконалити запозичене, але й розвинути нові принципи воєнного мистецтва. Гетьман гармонійно поєднав маневрову стратегію виснаження ворога через удари по його ключових комунікаціях із традиційними козацькими методами швидкого та раптового нападу. Його концепція передбачала створення найсприятливіших умов для свого війська, після чого ворогу нав'язувалася не вигідна битва.

Одним із важливих досягнень стала адаптація лінійної тактики: створення тришеренового строю мушкетерів у поєднанні з возовими укріпленнями. На відміну від європейських армій, які акцентували на вогневій перевазі на відстані, Сагайдачний розглядав рушничний вогонь лише як підготовчу стадію для вирішального удару холодною зброєю. Цей підхід суттєво відрізнявся від тогочасних стандартів і став основою козацької тактики.

Однак, Сагайдачний увійшов в історію не лише завдяки реформам у військовій сфері. Він підніс козацькі ідеї та активність на рівень загальноукраїнських інтересів, враховуючи потреби різних верств суспільства. Його діяльність сприяла зміцненню основ для подальшого розвитку українського козацтва. Видатний історик Дмитро Яворницький зазначав, що саме Сагайдачний заклав фундамент для подальшого існування

---

¹¹⁶ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний. С.96-102

козацтва та визначив програму його дій, яку продовжив Богдан Хмельницький¹¹⁷.

Спадщина Сагайдачного стала основою для наступних успіхів українського козацтва. Гетьман не лише очистив козацькі лави від анархічних елементів і залучив до війська більш осіле населення, але й сформував нові цілі для Війська Запорозького. Завдяки його зусиллям козацтво усвідомило важливість захисту православної віри та національних інтересів, а також почало відчувати свою приналежність до загальноукраїнського суспільства.

Організаторські здібності Сагайдачного суттєво вплинули на розвиток воєнного мистецтва козаків. Під його керівництвом вдалося досягти відповідності між стратегічним мисленням і тактичними прийомами, що сприяло ефективності дій війська. Він не лише сам генерував оригінальні ідеї, але й створив атмосферу, яка стимулювала творчий підхід до бойових дій серед командирів і рядових козаків. Таким чином, Петро Сагайдачний зробив значний внесок у розвиток української військової справи, заклавши основи для майбутніх перемог. Його стратегічний підхід і новаторство забезпечили гармонійний розвиток тактики та стратегії, що стало визначальним для всього Війська Запорозького.

Аналізуючи військово-політичну діяльність Петра Сагайдачного, варто відзначити, що наприкінці XVI — на початку XVII століття на території України, яка перебувала під владою Речі Посполитої та не мала власної державності, виникла унікальна організація Запорозька Січ. Вона поєднувала політично-адміністративні, військові та судові функції й вирізнялася демократичними засадами. Запорозька Січ стала центром формування козацького війська, де склалися основи його мобілізаційної системи, управління, забезпечення і стратегічного планування. У цій організації військовий компонент був визначальним: адміністрація контролювала всі аспекти життя, а кожен козак був і воїном, і громадянином¹¹⁸.

¹¹⁷ Смолій В.А. Петро Сагайдачний. 1994. С.88-93.

¹¹⁸ Смолій В.А. Петро Сагайдачний: С.121-130.

До середини 1620-х років Військо Запорозьке перетворилося на одну з найбоєздатніших армій Європи, про що свідчать численні перемоги на полі бою. Основою цього успіху стала поступова професіоналізація війська, що розпочалася ще наприкінці XVI століття, але досягла свого апогею за гетьманування Сагайдачного. Він перетворив козацькі загони на організовану і дисципліновану армію, що відповідала викликам того часу.

Саме завдяки Сагайдачному козацтво стало активно долучатися до загальноукраїнських прагнень, зокрема захисту православної віри, національної культури та інтересів українського народу. У цей період Військо Запорозьке за своєю суттю набуло ознак національної армії. Організаторські здібності Сагайдачного значно вплинули на розвиток українського воєнного мистецтва. Під його керівництвом була створена армія нового типу, а також школа військової підготовки, що внесла кардинальні зміни в стратегію, тактику, навчання і виховання війська.

Сагайдачний вдало поєднав народні способи ведення бою із досягненнями тогочасної європейської військової науки. Він творчо переосмислив і адаптував зовнішні впливи, узгоджуючи їх із національними традиціями та місцевими умовами, що дозволило йому вдосконалити ці запозичення і розвинути їх.

Військові й політичні ідеї Сагайдачного вийшли за межі суто запорозьких інтересів, охопивши потреби різних верств українського суспільства. Він ігнорував заборони польської влади, зокрема щодо походів на турецькі фортеці, а також підтримав Київське братство, яке захищало православну церкву й стало культурним осередком України¹¹⁹.

Сагайдачний спрямовував козацьку енергію на боротьбу з Туреччиною і Кримським ханством, але водночас уникав відкритої конфронтації з Річчю Посполитою. Він обрав дипломатичний шлях, спрямований на відновлення прав і привілеїв козаків, що відповідало інтересам ширших верств населення.

---

¹¹⁹ Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний. С.107-111.

Завдяки цьому гетьман зумів досягти визнання автономної козацької республіки під керівництвом обраного гетьмана.

Коротке, але значуще гетьманування Сагайдачного відіграло ключову роль в історії України. З одного боку, він підняв авторитет козацтва, яке стало провідною силою в українському суспільстві. З іншого боку, завдяки його зусиллям Київ повернув собі статус культурного і релігійного центру України.

У перші десятиліття XVII століття в Україні було створено якісно нове військо, яке відзначалося унікальними принципами організації, навчання та бойової тактики. Це військове мистецтво стало основою для подальших успіхів у Визвольній війні й було використане Богданом Хмельницьким для розробки напрямів боротьби проти Речі Посполитої. Перемоги українського козацького війська у цей період підтвердили силу та самобутність створеної Сагайдачним системи.

ВИСНОВКИ

Тема військових походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного привертає постійну увагу істориків і залишається важливою складовою вивчення української ранньомодерної доби. Історіографія охоплює широкий спектр поглядів – від національно-романтичних концепцій XIX століття до об'єктивно-аналітичних праць сучасних учених, серед яких слід виділити дослідження І. Крип'якевича, В. Смолія, В. Сергійчука, П. Саса, О. Фірсова. Ці роботи окреслюють не лише військову біографію Сагайдачного, а й

формують уявлення про його місце в системі політичних, культурних та релігійних трансформацій того часу. У ході опрацювання джерел та історіографічного доробку було виявлено, що сучасна наука дедалі більше відходить від образу «героя-воїна» у бік розуміння Сагайдачного як стратегічного політичного мислителя і конструктора моделі автономного українського політичного простору.

Завдяки аналізу біографічних даних вдалося простежити основні етапи становлення Петра Сагайдачного як військового лідера. Його походження з дрібної руської шляхти, освіта в Київській братській та Острозькій школах, а також тісний зв'язок із православними братствами відіграли важливу роль у формуванні його світогляду та лідерського стилю. Саме ці чинники сприяли поєднанню в його діяльності політичної раціональності з релігійною вмотивованістю. Участь у перших сухопутних та морських козацьких походах дозволила йому здобути досвід і авторитет, що згодом забезпечив обрання на гетьманство. Уже на ранньому етапі він вирізнявся нетиповою для козацького середовища стратегічною гнучкістю, далекоглядністю та дипломатичною обережністю.

Розгляд ключових військових кампаній — московського походу 1618 року та Хотинської війни 1621 року — засвідчив, що Сагайдачний володів не лише вмінням ефективно керувати військом, а й здатністю до адаптації в надзвичайно складних політичних умовах. У московському поході він продемонстрував зразки маневрової війни, здійснивши успішні рейди в тилу противника, створивши загрозу столиці Московії та завдавши значних моральних і матеріальних збитків ворогу. У Хотинській кампанії гетьман виступив не просто як виконавець союзницької угоди, а як організатор оборони, який забезпечив внутрішню єдність козацького війська та вирішальним чином вплинув на перебіг бойових дій. Його лідерство дозволило зупинити наступ Османської імперії та закласти підґрунтя для нового геополітичного балансу в регіоні.

Стратегічна й тактична модель Петра Сагайдачного характеризувалася інноваційністю для козацького середовища початку XVII століття. Гетьман активно застосовував мобільні форми ведення бою, вдосконалював фортифікаційні методи, використовував дипломатичний тиск і союзницькі домовленості як інструмент досягнення військової переваги. Важливе місце в його підходах займало збереження автономності козацького війська при одночасному включенні його до ширших європейських політичних процесів. Завдяки цьому Сагайдачний не лише укріпив позиції Війська Запорозького, а й сприяв формуванню козацтва як соціального інституту з власною політичною волею та міжнародним впливом.

Таким чином, варто наголосити, що військові походи Петра Сагайдачного відіграли вирішальну роль у процесі становлення козацтва як політичного чинника Центрально-Східної Європи. Його діяльність істотно вплинула на розстановку сил у регіоні, обмежила агресивні наміри Османської імперії, зміцнила українську православну спільноту та продемонструвала здатність козацтва бути союзником або противником, здатним змінити хід європейських політичних подій. Сагайдачний заклав підвалини не лише військової традиції, а й національної ідеї, яка стала фундаментом визвольної боротьби українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

I. Джерела

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной Руси. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Имп. Акад. наук, 1863–1893. Т. 3–5.

2. Акты исторические, собранные и изданные Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург : Тип. II Отд-ния Имп. Акад. наук, 1841–1861. Т. VII–X.

3. Реєстри Війська Запорозького (кінець XVI – перша половина XVIII ст.) : наук. вид. / упоряд., вступ. ст., комент. В. А. Смолія, В. С. Степанкова. Київ : Ін-т історії України НАН України, 1995. 592 с.
4. Книга Товариства Київського братства (1592–1622) // Архів Київської духовної академії. Київ : Україна, 1991. С. 146–148.
5. Грабянка Г. Літопис Григорія Грабянки / упоряд., вступ. ст. і прим. В. Шевчука. Київ : Дніпро, 1992.
6. Ібрагім Печеві. Tarih-i Reşevî (Історія Печеві). Стамбул, XVII ст. с.487
7. Книга Київського братства (уривки) // Пам'ятки братських шкіл України XVI–XVII ст. Київ : Вид-во АН УРСР, 1988. С. 32–45.
8. Мустафа Наїма. Annals of the Ottoman Empire (Annals of Naima). Стамбул, поч. XVIII ст.; англ. переклад: London, 1832.
9. Okolskij S. *Vita Petri Sahaydacznego* / Життєпис Петра Сагайдачного. – Рукопис, 1646–1647 рр. – [Опубліковано не було; зберігається в архівах Польщі].
10. Сакович К. Вірші на Житіє Петра Сагайдачного. Київ : Києво-Печерська лавра, 1622. 12 с.
11. Самійло Величко. Літопис. Київ : Наукова думка, 1991. Т. 1–2.
12. Літопис Самовидця. Київ : Наукова думка, 1971.
13. *Volumina Legum*. Т. III. Petersburg, 1859.
14. *Scriptores Rerum Polonicarum*. Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1864. Т. II.

II. Література

15. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Київ, 1991.
16. Апанович О. М. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. Київ, 1993.
17. Борисенко О. Є. Походження Петра Конашевича-Сагайдачного // Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень. Київ, 2005. Вип. 1. С. 177-184
18. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1995. Т. 7, 8.

19. Гуржій О. І., Корнієнко В. В. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Київ, 2004.
20. Гуржій О., Корнієнко В. Доба героїчних походів гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного // *Ucraina – terra cosacorum*. Київ, 2004. С.92-101.
21. Історія українського козацтва : нариси : у 2 т. Київ, 2006.
22. Коломоєць С. Морські походи запорозького козацтва під проводом Петра Конашевича-Сагайдачного // *Історія України*. 2001. № 19. С.77-88.
23. Кравець М. М. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний // *УІЖ*. 1967. № 4. С. 126–128.
24. Кримський А. Історія Туреччини. Київ ; Львів, 1996.
25. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З., Думін О., Шрамченко С. Історія українського війська. Вип. 5. Київ, 1994. С.101-132.
26. Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618 р. Львів, 1936.
27. Нагельський М. Петро Конашевич-Сагайдачний, гетьман Війська Запорозького в історіографічній спадщині та польських джерелах. Київ, 2005.
28. Остапчук В., Галенко О. Козацькі чорноморські походи у морській історії. Київ, 2003.
29. Плохій С. Наливайкова віра : козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. Київ, 2005.
30. Сас П. Петро Конашевич-Сагайдачний // *Володарі гетьманської булави*. Київ, 1995. С.102-134.
31. Сас П. Полководець Петро Сагайдачний. Київ : КЛЮ, 2014. 280 с.
32. Сергійчук В. І. Іменем Війська Запорозького. Київ, 1991.
33. Смолій В. А. Петро Сагайдачний: воїн, політик, людина // *Історія в життєписах*. Київ, 1994. С.112-135.
34. Сокульський А. Морські походи запорожців. Дніпропетровськ, 1995.
35. Студинський Б. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV–XIX ст. : іст. есе. У 2 т. Одеса, 2006. Т. 1.

- 36.Томазов В. Генеалогія козацько-старшинських родів : історіографія та джерела (друга пол. XVII – поч. XXI ст.). Київ, 2006.
- 37.Фірсов О. В. Військово-політичні погляди П. Сагайдачного та Б. Хмельницького // Сіверянський літопис. 2008. № 5. С. 18–24.
- 38.Фірсов О. В. Структуризація українського козацького війська в першій чверті XVII ст. // Наука. Релігія. Суспільство. 2008. № 2. С. 96–99.
- 39.Фірсов О. В. Особливості стратегії козацького війська за часів гетьмана П. Сагайдачного // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту. Істор. науки. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т. 18. С. 19–23.
- 40.Фірсов О. В. Зброя та спорядження козацького війська першої пол. XVII ст. // Іст. записки : зб. наук. праць. Луганськ, 2007. Вип. 16. С. 175–181.
- 41.Фірсов О. В. Особливості стратегії й тактики козацького війська за часів гетьмана П. Сагайдачного // Вісник ЛНПУ ім. Т. Шевченка. 2007. Вип. 23 (139). С. 134–140.
- 42.Чухліб Т. В. Воєнне мистецтво // Історія української культури : у 5 т. Київ, 2003. Т. 3. С.32-47.
- 43.Щербак В. О. Українське козацтво : формування соціального стану. Друга пол. XV – сер. XVII ст. Київ, 2006. 300 с.
- 44.Яворницький Д. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. Дніпропетровськ, 1991.